

Birlikte Yaşama
Ahlakı ve Kültürü

Türkiye Diyanet Vakfı
IV. Uluslararası
Öğrenci Sempozyumu

ARNAVUTLUK BEKTAŞİLİĞİ

Fredinant HASMUÇA¹

Özet

Araştırmamız Bektaşilik tarikatının Arnavutluk'a intikalini, gelişimini ve günümüzdeki durumunu konu almaktadır. Bektaşiliği konu olarak seçmemizin sebebi, bu tarikatın Arnavutlarla irtibatının erken dönemlerde vuku bulması ve 1925'ten bu yana Dünya Bektaşilik Merkezi'nin Arnavutluk'un başkenti olan Tiran'da bulunmasıdır. Arnavutluk devletinin Bektaşiliği sadece bir tarikat olarak değil, Müslüman (Sünni), Katolik ve Ortodoks cemiyetlerinin yanında resmi bir cemiyet hatta bir din gibi kabul etmiştir. Bu sebeple konunun araştırılmasıyla ve bu alanda günümüze kadar oluşan boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Bektaşiliğin doğuşu, Arnavutluk'a intikali ve günümüzdeki durumu içermektedir. Birinci Bölüm 'de Bektaşiliğin doğuşu ve gelişmesi konusu ele alınacaktır. İkinci Bölüm 'de Bektaşiliğin Arnavutluk'a intikal etmesi ve Üçüncü Bölüm 'de Arnavutluk'taki Bektaşiliğin Durumu incelenecektir. Bu bölümde küçük ölçüde "Nevruz Xh. Shehu tarafından yazılmış ve 2008 yılında Bektaşi Dünya Merkezi Tarafından "Arnavutluk'taki Bektaşiler, Bektaşiliğin Hikmeti" (Arnavutça: Bektashinjte e Shqiperise, Urtesia Bektashiane) isimli kitaptan yararlanacaktır.

GİRİŞ

Araştırmamızın konusu Arnavutluk Bektaşiliği olup ilk Bektaşilerin Arnavutluk'a intikal etmesi, gelişimi ve günümüzdeki durumunu kapsamaktadır.

Arnavutluk Cumhuriyeti Osmanlı dan sonra zor ve çetin dönemlerde geçmiştir. Birinci dünya savaşından sonra istikrarı kazanmaya çalışan Arnavut milleti bütün dünya gibi kendini ikinci dünya savaşın içinde bulmuştu. İkinci dünya savaşından sonra Arnavutluk'un karanlık dönemi başlamıştır, yani Enver Hocanın yarım asırlık dönemidir. Bu karanlık dönemde Arnavutluk'un İslam'la

¹ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencisi

kazandığı bütün değerleri silinip gitmişti. 1991 yılında karanlık dönemin sona erdiğinde Arnavutluk Cumhuriyetinin yeni dönemi başlamıştır. Bu dönemlerde Arnavutluk Bektaşiliği üzerinde farklı politikalar uygulandığını gördük. Bundan dolayı Araştırmamızın asıl amacı asıl olan göstermek yanlış ve asılsız bilgilere bilimsel bir cevap vermektir.

Araştırmamızda sadece geçmişte olan olayları ele almadık, geçmişten bugüne ve bugünden geleceğe yönelik nasıl bir yol izlediği ve izlemekte olanı göstermek için amaç edinmiştir.

Araştırmamız Bektaşilerin Balkanlarda intikal edişini, Bektaşi Dünya Merkezinin Arnavutluk'a taşınması ve günümüze kadar gelişimini kapsamaktadır. Arnavutluk Bektaşiliği konusunu sosyal, siyasi ve tarihsel yönünden değerlendirmeye çalıştık. Yani Arnavutluk Bektaşiliği değerlendirdiğimizde İslam'ın herhangi bir görüşünü benimseyerek değil İslam'ın bütünlüğünü düşünerek değerlendirmeye çalıştık.

BEKTAŞİLİĞİN TANIMI

Bektaşilik tarikatı üzerinde farklı tanımlar yapılmaktadır. Ahmed Rifki Bektaşiliği "Allah'a giden yollar, yaratılmışların nefesleri sayısı kadardır." Hadisi nebevîsi mucibinc envarı Muhammediye'den ahz-u feyz eden erkab-ı tasavvufun takip ettiği tarikten ayrı bir şey değildir. "şeklinde tanımlarken, E.R. Fıglalı ise Bektaşiliği "İslam kültüründe on iki esas tarikattan biri olarak kabul edilen Bektaşilik, mürşit olarak Hz. Muhammed (s.a.s.)'ı, rehber olarak Hz. Ali (r.a.)'yi, pir olarak da Hacı Bektaş Veli (r.h.)'yi tanır."² şeklinde tanımlamaktadır. İrene Melikof'a göre ise Bektaşilik "XIII. Asırdan itibaren Anadolu'da gelişmeye başlayan, Hacı Bektaş-ı Veli'nin ismi etrafında belirginleşmiş bir öğretisi ve her şeyden önce bir Türk halk dinidir"³. Bize göre, Bektaşiliğin Anadolu'da XIII. Asırda Kalenderlik içinde teşekküle başlayıp, XV. asrın sonunda Hacı Bektaş-ı Veli'nin öğretileri etrafında şekillenen, Hz. Ali'nin, Ehl-i Beyt'in ve Pirleri olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin yolunu takip etmeye çalışan bir tarikat olduğunu söyleyebiliriz.

2 Fıglalı, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1996, s. 133.

3 Afrmetaj, Luan, *Arnavutluk Bektaşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi Ve Günümüzdeki Durumu*/yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009,s.44

1.1 Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşiliğin Doğuşu

Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihi şahsiyeti hakkında Vilayet namesindeki menkıbevi bilgiler dışında kesin bir şey söylemek güç olmakla birlikte XIII. asırda Cengiz Han istilası sebebiyle Anadolu'ya göç eden Yesevi veya Haydari dervişlerinden, Türkmen şeyhi olduğu bilinmektedir. Büyük ihtimalle Anadolu'ya geldikten sonra ünlü Türkmen şeyhi Dede Garkın, sonra da onun halifesi olan Baba İlyas-ı Horasaninin Vefailik tarikatına mensup olmuş, ancak kendisi tasvip etmediğinden veya başka bir sebepten dolayı Babailik isyanına fiilen katılmamıştır. Takriben 1250'lerden sonra Karayolu'na (Sulucakarahöyük, bugün Hacıbektaş) gelerek kendi tarikatının zeminini hazırlamıştır. *Vilayetname*'ye göre Hacı Bektaş'ın babası İbrahim-i Sani, İmam Musa el- Kazım neslindedir ve dolayısıyla Hz. Peygamberin soyuna mensup bir seyyiddir. Babası Horasan hükümdarı olduğu için Hacı Bektaş da şehzadedir. Küçük yaşta meşhur sofi Lokman-ı Perende'den ve daha sonra Ahmet Ye Sevi'den eğitimini almıştır. Daha gençken bir çok keramet gösteren Hacı Bektaş, hocası Ahmet Ye sevi tarafından halifelik sembolleri olan cihaz-ı fakrı (taç, şamdan, seccade, sofrası ve alem) alır ve Diyarı Rum'u irşat etmek için gider. Sulucakarahöyük'e gelerek 1282 yılında dünyanın ilk Bektaşî tekkesini kurar. Daha sonra beş sene sürecek olan doğu seyahatine çıkar. Mekke'ye gider, hac görevini eda eder ve "hacı" unvanını alır. Dönüşte Kerbelâ'yı ve Necef'teki Hz. Ali'nin mezarını ziyaret edip Anadolu'ya döner. Dokuz sene süren başka bir seyahatinde ise Budizm, Brahmanizm ve Hinduizm gibi eski dinleri inceler. Bu inançlardan etkilediğini söylemektedirler.

Bektaşiliğin asıl kuruluş ve gelişme devrinin, Bektaşilerin ikinci pîri sayılan Balım Sultan'ın Sulucakarahöyük'teki zaviyenin başına geçmesiyle başladığını söylemek doğru olacaktır. 922 (1506) yılında öldüğü tahmin edilen Balım Sultan Bektaşiliği Kalenderlikten ayırarak tarikata bugünkü halini vermiştir. Dolayısıyla onun zamanında Bektaşilik tarikatı sağlam bir teşkilat olmuş, iktisadi bakımdan da güçlenmiş ve diğer zaviyeler üzerinde bir kontrol mekanizması kurabilmiştir. Böylece Bektaşilik, II. Mahmut tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla birlikte ilga edilinceye kadar varlığını kesintisiz sürdürmüştür. II. Mahmut'un hamlesinden kaçan pek çok Bektaşî Arnavutluk'un güneyine gelip yerleşmişlerdir.

1.2 Bektaşiliğin Balkanlara/Arnavutluk'a İntikali ve Sarı Saltuk'un Rolü

Tarihi kaynaklarda de konuyla ilgili farklı görüşler olduğunu görürüz fakat

genel görüş, Balkanlar'a yerleşen ilk Müslüman topluluk Türklerdir. Türkler İslam'ı kabul etmeden önce de Balkan yarımadasına birçok Türk boyu gelmişti. Balkan ülkelerinin Müslüman nüfusu Türkler'den ibaret değildir. Bugün Avrupa kıtasının güneydoğusuna düşen bu bölgedeki Müslüman nüfus belirli üç grup olarak değerlendirilebilir. Müslümanlaşmış yerleşik halklar (Bulgar ve Makedon Pomakları, Arnavutluk ve Kosova Müslümanları, Bosna-Hersek Müslümanları vd.), Balkanlar'a Anadolu Türklerinin yerleşmesi ve sofi hareketlerden Sarı Saltık ve Türkmenleri ile başlatılır. Sarı Saltık'ın Doğrucadaki faaliyeti ve faaliyet alanıyla ilgili en geniş popüler bilgi Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bulunmaktadır.

Seyahatname'de Evliya Çelebi sık sık gerçeklerle efsaneleri birbirine karıştırarak Anadolu'dan Balkanlara Müslüman Türk'ün ilk kalıcı yerleşmesini anlatır. Sarı Saltık Türkmenlerinin Balkanlar'a ayak basmaları ile ilgili ise biri diğerinden farklı daha bir çok anlatım söz konusudur. Ancak tarihsel olarak gerçeğe en yakın bilgi, Sarı Saltık ve çevresindekilerin izzettin Keykâvus ile Balkanlar'a ayak bastıkları yönündedir.

Osmanlılar Balkanlarda 1354 yıllarında görülmeye başlamışlardır. Bu dönemlerde Arnavut feodal aileler kendi bölgelerindeki hâkimiyetlerini sağlamaya çalışırken çökmekte olan Ortodoks Bizans'ın ve Bulgarların baskısı altında bulunuyorlardı. 1340-1347 yıllarında bütün İlyarya topraklarını işgal eden Ortodoks Sırlar, Ortodoks mezhebinin kabul etmeyen Arnavutları işkenceye tabi tuttular. Dolayısıyla Rumeli'deki insanlar Osmanlıya karşı çıkmadılar. Hatta bazıları Osmanlı'yı Sırlardan kurtulmalarına yardım edecek kurtarıcı gibi kabul ettiler. Osmanlı'nın Balkanlara gelmelerinden memnun olmayan Venediklilerle Osmanlı arasında başlayan savaşların neticesinde Osmanlılar galip gelmiş ve Arnavutluk'un tamamını (1415-1417) ele geçirerek Arvanid-ili (Arnavut-ili) adıyla bilinen sancağı kurmuşlardır. 1506 yılından sonra Arnavutluk üzerine tam hâkimiyetini sağlayan Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. asrın sonuyla XVII. asrın başlarında sistematik bir şekilde Arnavutları İslamlaşması politikasına önem vermiştir. Bu tarihten sonra Arnavutluk toprakları siyasi, dini, askeri ve ekonomik gibi pek çok sebeplerden dolayı hızlı bir şekilde İslamlaşma sürecine girmiş olacaktır.

Bektaşî dervişleri kültüre ve eğitime önem veren bir gezici akımıydılar. Bektaşî dervişleri gezici idiler ve bu yüzden değışkendirler. Sonra maalesef, Bektaşî-

ler Arnavutluk'a intikal etiklerinden bugüne kadar gelişerek, dönüşerek, dönüştürülerek, özünden uzaklaşarak devam etmişlerdir. Diğer yandan 1967 yılında Arnavutluk diktatörü olan Enver Hoca (Türkçe, Enver Hoca) dini faaliyetlerine son vermesi sebebiyle Bektaşî öncüleri Amerika'ya göç etmişlerdi ve bugünkü durumu (dini anlayışları) Arnavutluk'taki Bektaşîlerden farklıdır. Bir diğer örnek ise Türkiye'deki Bektaşîleri içki kullanmazken (haram sayarken) Arnavutluk'takiler ise içkiyi bir dini erkânımı gibi görüyorlar, hatta tekkelerde dahi içki kullanıyorlar. Bektaşîler Arnavutluk'ta bir dini hareketten çok milli bir hareket gibidir. Bugün dahi Arnavutluk'ta İslam kimliğini taşıyan bir kahraman, edebiyatçı gibi aydınlar bulunmazken Bektaşî kimliğini taşıyan bir çok kahraman, şair ve edebiyatçı bulunmaktadır. Örneğin Arnavutluk edebiyatın öncüleri bilinen Fraşır kardeşleri Şemsettin Sami ve kardeşi Naim Fraşiri (Arnavutça, Vellezerit Frasheri) bir Bektaşî olarak anılmaktadırlar, aynı zamanda Arnavut milliyetçiliği o günden bugüne bunlardan beslenmişlerdir. Arnavutluk milliyetçiliğin önderleri kabul görmektedirler. Özellikle Naim Frasherin şiirleri Bektaşîliği kaynaklarda ciddi şekilde önem arz etmektedir. Diğer yandan Arnavutluk kahramanı bilinen İskender Bey (Arnavutça, Gjergj Kastrioti Skenderbeu)

Bektaşîlik kimliğini giydirmeye çalışmışlardır⁴. Aslında İskender Bey Osmanlı sarayında yetişmiş Müslüman bir asker idi daha sonra İslam'dan Hristiyanlığa geçip Vatikan'dan destek alarak Osmanlıya başkaldırmıştır, yani Arnavut Müslümanlara kan kusturmuştu.⁵

1.3 Sarı Saltuk Dede

Türk tarih ve kültürünün önde gelen simalardan biri, Türk dervişi ve Bektaşî velisi olan Sarı Saltuk'tur. Hayatı etrafında oluşan menkıbelere diğer gazi ve velilerin menkıbeleri de karıştığı için gerçek hayatı hakkında bilgilere ulaşmak hayli zordur. Ancak, buna rağmen Sarı Saltuk'un hayatı ile ilgili bilgileri bazı menkıb-nâme ve seyahat-namelerde bulmak mümkündür⁶.

Elbette burada, doğrudan doğruya onun hayatından bahseden ve Sultan Cem'in emriyle Ebülhayr-ı Rumî ismindeki yazar tarafından yazılmış olan Sal-

4 Belgesel, "bektashinjte speciale 24 min abc story"

<https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi 01.01.2017)

5 "Sa e njuh Skenderbeun –Si i masakroi Skenderbeu te gjithe shqiptaret muslimane", Belgesel, <https://www.youtube.com/watch?v=UNJ6auXnX-4> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

6 Sarı Saltuk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yüce, Kemal, *Saltukname'de Tarihi, Dini ve Efsanevi*

tuk-nâme'yi zikredebiliriz. Ebülhayr-ı Rumi, Sultanın emri üzerine bütün Anadolu ve Rumeli'yi dolaşmış ve Sarı Saltuk'a ait bütün menkıbeleri bir araya getirerek takriben 1480 yılında 3 ciltlik bir kitap halinde toplamıştır. Kitabın sonunda Ebülhayr-ı Rumi'nin şöyle bir sözü vardır: " Benim adım Ebülhayr-ı Rumi. Cem Sultan bana bu evliya ile ilgili bütün menkıbelerini bulup toplamayı emretti. Bu emir üzerine ben şehirlere dolaşmaya başladım ve nerede bir menkıbe bulsam onu yazdım ve kitap haline getirdim. Bu iş benim yedi yılımı aldı. Sonunda sultana götürdüm. Cem Sultan onu daima okur veya dinlettirirdi...⁷

" *Saltukname*'ye göre Sarı Saltuk'un asıl ismi Şerif Hızır'dır⁸. Babası Seyyid Hasan'ı küçük yaşta kaybetmiştir. Daha sonra terbiyesini Şeravil adında bir lala üstelemiştir⁹. Şerif Hızır, kısa sürede ata binmeyi, ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrenenmiş, üstün zekâsı ve kerametleriyle daha hayattayken nam salmaya başlamıştır. Şerif Hızır'ın Sarı Saltuk ismini alması geleneklere göre olmuştur. Dede Korkut kitabında ad alma-ad verme örneklerinde¹⁰ de gördüğümüz üzere, *Saltuk-name*'de de şöyle anlatılmaktadır: Şerif Hızır, savaşta yendiği Alyon ismindeki düşmana karşı kahramanlık göstermiş. Alyon, Şerif'e Sarı Saltuk ismini vermiş. Geleneğe göre, aynı şekilde kahramanlık gösteren kişi de, İslam'ı kabul eden düşmanın ismini değiştirmiş. Sarı Saltuk Alyon'a İlyas ismini vermişti¹¹.

Saltukname'de tamamen efsaneleşmiş olan Sarı Saltuk, bir destan kahramanında bulunması gereken bütün özelliklere sahiptir. Düşmanlara karşı korkusuzdur. Ancak aman dileyen düşmana karşı merhametlidir. Bir kılıç darbesiyle çok uzaktan kâfirleri öldürebilir, aleyhine söyleyen şeyleri duyabilir. Kimse onu öldüremez. Ok atarlar batmaz, kılıç çekerler kesmez, ateşe atarlar yanmaz. Onun düşmanları kâfirler, şeytanlar, cadılardır. Yardımcıları ise melekler ve cinlerdir. *Saltukname*'de anlatılan bütün bu özelliklere baktığımız zaman Sarı Saltuk bir masal kahramanı kimliğiyle karşımıza çıkar. Sarı Saltuk hakkında bilgi veren bir başka kaynak Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sidir. Evliya Çelebi'ye göre Sarı Saltuk'un gerçek ismi (Şerif Hızır değil) Muhammed Buharî'dir. Buhara'dan olan Muhammed, Ahmet Yesevi halifelerindendir. Ahmet Yesevi ona şu sözleri

7 Ahmetaj, a.g.e.,s. 52.

8 Akalın, Şükrü Haluk, *Saltukname* I., İstanbul 1987 s. 2-3

9 Akalın, a.g.e. ,s. 2-3

10 Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDK yayını, Ankara 1982, s.121

11 Akalın, a.g.e. , s.19

söyleyerek Hacı Bektaş-ı Velî'ye gönderir: "Saltuk Muhammedim! Bektaşım seni Rum'a göndersin, Leh diyarında yoldan çıkmış olan Sarı Saltuk suretine girip o melunu, Dobruca'daki ejderi bu tahta kılıç ile öldür, Makedonya ve Dobruca'daki yedi krallık yerde ün sahibi ol"¹².

Bunun üzerine Dobruca'ya giden Muhammed Buharî, Kaligra mağarasında bulunan ejderi öldürür, bunu gören Dobruca kralı ve halkı Müslümanlığı kabul ederler¹³.

Kaligra'dan Rusya'ya kadar bütün diyarlarını dolaşan Muhammed Buharî, tekrar Leh ülkesine dönmüş ve orada Sveti Nikola adındaki papazla oturup tanıştıktan sonra onu öldürmüş ve onun kılığına girmiştir. Sveti Nikola kıyafetinde dolaşmış ve "ben Sarı Saltuk'um" diyerek binlerce insanı Müslüman etmiştir¹⁴.

Sarı Saltuk hakkında bilgi veren en eski kaynak İbn Battuta'nın *Seyahatname'si*dir. İbn Battuta, Sarı Saltuk'un ölümünden yaklaşık 50 sene sonra Baba Saltuk adlı bir yerleşim merkezine gelmiştir. *Seyahatname'sinde* şöyle anlatmaktadır: "Biz Baba Saltuk denilen şehre geldik.. Buradaki halk bu Saltuk'un mukaşefe sahibi (Allah'ın sırlarını bilen) bir evliya olduğunu söylüyorlar. Ancak onun hakkında söylenen bu tür şeyler ilahî kanunlara aykırıdır..."¹⁵.

Sarı Saltuk ile ilgili bilgiler tarih kitaplarında da geçmektedir. Tarih yazarları genellikle, II. İzzeddin Kaykavûs'un yardımıyla Sarı Saltuk'un ailesiyle birlikte önce İznik'e geldiğini daha sonra Üsküdar'dan geçerek Dobruca'daki Baba Dağ'da yerleştiğini, Saltuk'un Kırım seferinde Kaykavûs'un Bizans sarayında bulunan oğlunu kurtardığını zikretmektedirler. Dobruca'ya geçiş yılının da H. 662 olduğunu söylemektedirler¹⁶.

Bektaşî *Velayetname*'lerine baktığımız zaman Sarı Saltuk, gerçek hayatıyla ilgisi olmayan tamamen menkıbevi bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bektaşî şairleri de şiirlerinde Sarı Saltuk'tan övgüyle söz ederler. Efsanevi kimliğiyle farklı kitaplarda anlatılan Sarı Saltuk Dede'nin günümüze kadar varlığını devam ettirmesindeki en önemli rolünü Sarı Saltuk adındaki türbe ve makamları oyn-

12 Çelebi ,Evliya, *Seyahat-name*, İstanbul 1896, I/ s. 659

13 Çelebi, a.g.e./ 659

14 Çelebi, a.g.e. c. II,/ 133.

15 Ahmetaj, a.g.e. ,s. 58

16 Doja, Albert, *Bektashizmi ne Shqiperi: Histori Politike Njr Lrvizjr Frtare, Albania Insitute for International Studies, Tiran, 2008.*

mıştır. Günümüzde onun ismiyle anılan birden fazla türbe bulunur ve bu yerler sadece Türkler tarafından değil Balkanlar'daki Müslümanlar hatta Hıristiyanlar tarafından da ziyaret edilip saygıyla karşılanmaktadır. Sarı Saltuk'un bu kadar çok türbenin bulunması, aralarında farklı rivayetlerin bulunmasıyla birlikte Saltuk-name, Evliya Çelebi'in Seyahat-namesi ve Hacim Sultan *Velayetnamesi*ndeki menkıbeleriyle açıklanabilir. *Saltukname*'ye göre Sarı Saltuk'un on iki mezarı vardır. Sarı Saltuk ölmeden önce on iki tabutun hazırlanmasını vasiyet etmiştir¹⁷.

Çünkü ölümünden sonra beylerin ve kralların onun mezarına sahip çıkmak isteyecek ve aralarında savaş çıkacaktır. İsteyen her beye ve krala birer tabut verilecek ve Sarı Saltuk herkesin kendi tabutunda görülecektir. Memleketlerine döndüklerinde onu orada defnedeceklerdir. *Saltukname*'de Sarı Saltuk'un gerçek cenazesinin iki farklı yerde defnedildiği rivayet edilmektedir. Birisi, Edirne yakınlarındaki Eski Baba'da, diğeri ise Romanya'daki Baba Dağ'ında. Ancak bu konuya açıklık getiren Ebülhay'ı Rûmî'nin şöyle bir sözü vardır: "Ve ammâ sahîh budur çerağ'ı yandağ yirde gömdüler". Yani Sarı Saltuk'un gerçek mezarı Baba Dağ'ında bulunduğu işaret eder¹⁸.

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde de benzer şekilde anlatılır. Sarı Saltuk ölmeden önce müridlerine: "Ölünce beni yıkayıp yedi tabut hazırlayın, çünkü benim için yedi kral cenk etmeli", der. Her krala birer tabut verilmiş ve her biri tabutun içindeki Saltuk'unun gerçek cesedinin bulunduğunu inanmıştır¹⁹.

Hacim Sultan *Velayetname* 'sine göre ise Sarı Saltuk ölünce vasiyeti üzerine yedi veya on iki değil, kırk tabut hazırlanmış ve Sarı Saltuk her birinde görülmüştür. Kaynaklara baktığımız zaman Sarı Saltuk ismiyle anılan o dönemde bile pek çok makamı var idi. Bu yüzden Sarı

Saltuk'un türbe ve makamlarıyla ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır.

En önemlilerin bazıları şunlardır: Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın "Anadolu ve Balkanlarda Sarı Saltuk"²⁰; F.W. Hasluck "Christianity and İslam Under the Sultans"; Grace M. Smith "Some Türbes Maqams of Sarı Saltuq"; Nimetullah Hafız "Yugoslavya'da Sarı Saltuk"; Müjgân Cumhur "Saltuk-name'nin Türk Milliyetçi-

17 Akalın, a.g.e., III/ 298

18 Akalın, a.g.e., III/ 300.

19 Çelebi, a.g.e., II/ 70-72.

20 I. Uluslar arası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri, Ankara 1998, s. 9-28.

liğindeki Yerine ve Üçüncü Nüshasına Dair²¹” vs. Biz burada kısaca Sarı Saltuk adıyla anılan ve Arnavutluk’taki Kruya (Kruja) şehrinde bulunan makamından bahsetmek istiyoruz. Bu makam Kruya şehrinin konulduğu dağın tepesindeki bir mağaradır. Bektaşiler tarafından kutsal mekân olarak sayılan bu mağara her yıl Ağustos’un 15’inde ziyaret edilir. Hristiyanlık’taki ritüellere benzer şekilde mum yakılır, kurban kesilir (genellikle tavuk), taşlara el sürülür ve hastaların şifa bulmaları için medet dilenir. Oraya giden Bektaşiler birbirine (Sarı Saltuk makamı senin) “yardımcın olsun” şeklinde selam verirler.

Mağaranın girişinde Sarı Saltuk’un ayak izlerinin bulunduğunu inanılır²². Mağaranın içindeki mezarlar hangisi Sarı Saltuk’un mezarı olduğu bilinmez. Hatta Sarı Saltuk ile ilgili olup olmadığını söyleyen herhangi bir kaynak yoktur. Efsanevi anlatımlarının ‘Sarı Saltuk ve ejderha’ bölümü Kruya’da geçer. Ejderha gündüz mağarada geceleri de kilisede yaşıyormuş. Ejderha kralın kızını kurban etmek için istemiş. Sarı Saltuk, kızın kurban edilmesinden bir gün önce mütevazı bir derviş kılığına girmiş ve kızı ejderhaya kadar götürmüş. Mucizevi bir şekilde tah-ta kılıcıyla ejderhanın yedi kafasını kesmiş ve ortadan kaybolmuş. Bilinmeyen kurtarıcıyla prensesin evleneceği söylenmiş. Gerçek kahraman sonunda bulunmuş ancak kızıyla evlenmeyi reddetmiş. Hayatını münzevi şekilde bu mağarada geçirmeyi istemiş. Mağarada yaşarken oradaki halkın ona komplo kurduğunu ve yemek getiren adamın onu öldürmek istediğini duyunca yemekte olduğu kavunu içindeki bıçağıyla birlikte havaya atmış. Üç adımda Korfu’ya ulaşmış ve orada ölmüş. Kaynaklara baktığımız zaman Sarı Saltuk, farklı kişilikleriyle karşımıza çıkmaktadır. İbn Battuta’ya göre o, mükâşefe sahibi iddiasında bir sofı ve Ortodoksluğa meyletmiş bir şahıstır. Ali Yazıcıoğlu, Dobruca’da yerleşmesinden ve Sarı Saltuk’un Türklerin lideri aynı zamanda din adamı kimliğiyle Türk kabileleri idare ettiğinden bahsetmektedir. Şeyhü’l-İslam Ebu Suud Efendiye göre Sarı Saltuk “riyâzet ile kadîd olmuş bir keşiştir”. Evliya Çelebi, ondan övgüyle bahseder, evliyalardan olduğunu söyler. Bektaşilere göre ise Sarı Saltuk evliya-ullah’tan keramet sahibi bir kimsedir. Sarı Saltuk hakkında söylenen bütün bu rivayetler acaba Sarı Saltuk’un gerçek kimliğiyle ne kadar örtüşebilmektedir? İslam kimliği altında bu şahsın ismi Buhara’dan Kırım’a, Romanya ve Balkanla-

21 <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/5.php> (Giriş Tarihi 16.06.2017)

22 Kaleshi, Hasan, *Legjendat Shqiptare per Sari Salltekun*, Perparimi, Priştine 1967, s. 86-103.

ra kadar yayılmasının hikmeti ne olabilir? Efsanevi ve menkıbevi rivayetler bir yana, belki gerçekten Sarı Saltuk Dede İslam'ı Osmanlı'dan önce Balkanlara kadar ulaştırıp, oradaki insanların İslam ile tanışmalarına sebep olmuştur! Çünkü biliyoruz ki İslam dini, tüccar ve dervişler tarafından Osmanlı hâkimiyeti öncesi Balkanlara ulaşmıştır. Bu dervişlerden biri de Sarı Saltuk olması gerekir. Başka şekilde Balkanlardaki Sarı Saltuk ismiyle anılan türbe ve makamlarının varlığını açıklamak zordur. Bir din adamı olarak Sarı Saltuk'un şahsında menkıbevi ve efsanevi karakterli unsurların bulunması İslam Dini açısından İbn Battuta'nın da dediği gibi İlahi Kanunlara aykırıdır. Ancak burada vurgulamak istediğimiz nokta, Sarı Saltuk'un gerçek hayatındaki kimliğinin, ölümünden sonra kuvvetle muhtemel farklılaştırıldığıdır. Yani İslam'a aykırı görünen bütün bu özellikler, Sarı Saltuk Dede'ye vefatından sonra atfedilmeye başlamış olması gerekir. Bu yüzden Şeyhü'l-İslam Ebu Suud Efendi de bu tür rivayetlere dayanarak "riyâzet ile kadîd olmuş bir keşiştir" fetvasını vermiş olabilir²³.

Arnavutluk Kruja Şehrinde Sarı Saltuk Türbesi²⁴

23 Ahmetaj, a.g.e. , s. 58.

24 <https://www.youtube.com/watch?v=HsMRqvGmX8s> (giriş tarihi 30.05.2017)

ARNAVUTLUK'TA BEKTAŞİLERİN YAYILMASI

2.1 Arnavutluk

Arnavutluk'un resmî adı Arnavutluk Cumhuriyeti (Republika e Shqipërisë)'dir. Balkan yarımadasında bulunan Arnavutluk, 28. 748 yüz ölçümüyle 3.619.778 (Haziran 2008'e göre) nüfusuna sahiptir²⁵. Kuzeyinde Karadağ, kuzeydoğusunda Kosova, doğusunda Makedonya ve güneyinde Yunanistan ile sınırlıdır. Ayrıca ülkenin batıda Adriyatik Denizi ve güneybatıda Yanya Denizi'ne kıyısı vardır. Makedonya Cumhuriyeti'nden sonra, Balkan ülkelerinin en küçükü olan Arnavutluk yüzey şekilleri çeşitli olan bir ülkedir. Dağlık, ülke yüzeyinin büyük bir kesimini kaplar ve Arnavutluk Alpleri adıyla anılır. Dağlık kesimin en yüksek noktasını 2.751 m. ile Korabi teşkil eder. Bu yükseklik kuzeydoğusundan güneye doğru inerken azalmaya başlar ve 2100–2500 m. arasında değişiklik gösteren dağlarla devam eder. Ülkenin kıyı kesimlerinde ise ovalık bölgeler yer almaktadır. Arnavutluk gelirlerinin çoğu bu bölgelerden elde edilmektedir.

Ülkenin % 93,1'ni Arnavut, % 2,5'ni Çingene, % 2,4'nü Yunan ve % 2'sini diğer unsurlar oluşturmaktadır. 1985 istatistiklere dayanarak Arnavutluk'un % 70'i Müslüman, % 18'si Ortodoks, % 12'si de Katolik'tir. Arnavutluk Müslümanları da iki ana gruba ayrılmaktadırlar. Bunlar % 80'nini oluşturan Sünnilerle % 20'sini oluşturan Bektaşilerdir²⁶. Sünniler genellikle ülkenin ortası ve kuzeyinde, Bektaşiler ise güneyinde yaşamaktadırlar. 1991'de komünizm yönetiminin yıkılmasından bu yana ülkenin nüfusu ve dini yapısı konusunda gerçek manada bir istatistiğin yapılmamasından dolayı eski istatistiklere dayanmak zorunda kaldık.

Arnavutluk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etikten sonra önemli tarihler;

- **28 Kasım 1912** yılında bağımsızlığını ilan etikten sonra istikrara ancak 13 sene sonra girebilmiştir.
- **21 Ocak 1925** tarihinde Ahmet Zogu Cumhurbaşkanlığında Arnavutluk Cumhuriyeti ilan edilerek, parlamento oluşturulmuş,

²⁵ Bilge, Mustafa, "Arnavutluk", *DİA.*, İstanbul 1991. III/ 383.

²⁶ "Coğrafya hakkında –Arnavutluk-Arnavutluk'un nüfusu-yüzölçümü-tarihi-anayasası-Ülkeler Coğrafyası ile ilgili bilgiler" <http://www.nuveforum.net/1266-cografya/42115-arnavutluk-arnavutluk-nufusu-yuzolcumu-tarihi-anayasasi-ulkeler-cografyasi/> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

- **1 Eylül 1928'de** ise Ahmet Zogu'nun kendisini kral ilan etmesiyle, Arnavutluk Demokratik Parlamenter Krallığı kurulmuştur.
- **7 Nisan 1939** yılında İtalya tarafından işgal edilen Arnavutluk, bu ülkeye bağlı olarak 1944 yılına kadar yönetilmiştir.
- **29 Kasım 1944'te** Enver Hoca yönetiminde bağımsız Halk Cumhuriyeti kurulmuş,
- **29 Nisan 1991'e** kadar bu komünist rejim işbaşında kalmıştır.
- **1991 yılında** ülkede ilk çok partili seçim gerçekleştirilmiş ve böylece 46 yıllık Komünist rejime son verilerek, çok partili demokratik sisteme geçilmiştir.²⁷

2.2 İskender Beyin Tarihi (Gjergj Kastrioti Skenderbeu)

İskender Beyi (Gjergj Kastrioti Skenderbeu) Arnavutluk Tarihinde en önemli kahramanların biridir. İskender Beyi Arnavutluk'ta Bektaşileri tarafından bir Bektaşî olarak kabul edilir fakat Bektaşîlikle bir alakası yoktur.

İskender beyin kısa tarihi 1423 senesinde, Sultan İkinci Murat Han, kendisine isyan ettirilen küçük kardeşi Mustafa'nın taraftarlarını sindirdikten sonra, çoktan beri Papalığın kışkırtmakta olduğu Kuzey Arnavutluk'ta, Mirdita Beyi Ghion Kastriyoti'yi bastırmaya asker gönderdi. Osmanlı ordusunun başındaki Evrenosoğlu İsa Bey kısa zamanda Mirdita'yı işgal edip, Beyi Kastriyoti'yi esir aldı. Ve bu kişiyi tekrar Beyliğine iade etti.

Ancak ilerde yine isyan edebilme ihtimaline karşı, henüz on sekiz yaşındaki en küçük oğlu Georges Kastriyoti'yi, rehin olarak Osmanlı başkenti Edirne'ye gönderdi. Bu Arnavut delikanlısı, kendi isteği ile Müslüman olup, sevdiği İskender ismini aldı. Saray okulundaki diğer kurmaylarla beraber okutulup, Osmanlı subayı yapıldı. 25 sene birçok harplerde bulunup; büyük birlikler idare etti ve kahramanlıkları görüldü. İskender, babası ölünce Martina'nın idaresini Sultan'dan istedi. Halbuki önünde üç ağabeyi daha vardı. Saray bunu uygun bulmadı. İskender Bey bir gün saraydaki padişahın fermanlarını yazan Nişancısını, hançerle tehdit ederek; Mirdita yani Akçahisar'ın idaresinin kendisine verildiğini bildiren sahte bir ferman yazdırdı. Sonra da Nişancı'yı şehit etti. Atına atladığı

²⁷ <http://www.ecotouralbania.com/sq/shqipëria/historia> (Giriş Tarihi, 14.06.2017)

gibi Akçahisar'a varıp, kale komutanı Hasan beye fermanı göstererek; kalenin idaresini eline aldı. Ertesi gün Hasan Bey ve adamlarını, gece baskını ile kılıçtan geçirdi. Sene 1447. Yani yirmi dört yıl Müslüman kalmış bir Osmanlı subayı, devlete isyan ederek ihanet etmişti. Adını, her ne kadar George Kastriyoti olarak değiştirdi ise de, bundan sonraki 25 yıllık asiliğinde, Osmanlının kendisine verdiği İskender adını kullanmıştır. 25 sene boyunca hem Arnavut Müslümanlara, hem binlerce Müslümanın ölümüne sebep olmuştur. Napoli, Venedik ve Papalığın her dediğini yapmıştır. Milletini bunlara köle yapmıştır. Devlete bu kadar zararlar vermiş bir isyankâr, 1468'de Leş kasabasında 63 yaşında ölmüştür.²⁸ Görüldüğü gibi bu şahsın Bektaşiliğiyle herhangi bir alakası yoktur, fakat burada anlaşılması gereken şudur: Batı dünyası Arnavutluk'taki Müslümanları ve Müslümanlar tarihini yok sayması için Bektaşiliği alet etmektedir. Diğer yandan da Bektaşiler Osmanlının kendilerine zulüm etikleri gibi Arnavutlara da zulüm ettiği anlayışı oluşturmaya çalışmaktadır. Bektaşilerle Arnavutları Osmanlıya karşı mücadele ettikleri şeklinde birleştirmek istemektedirler.

2.3 Arnavutluk'ta İlk Bektaşiler Ve Arnavutluk'a Yerleşmeleri

Bazı kaynaklara göre, ilk Bektaşilerin Arnavutluk'ta yerleşmeleri ve kısa zamanda toplumda kabul görmelerinin (yayılmaları) bir çok ihtimali vardır. Arnavut halkı Sırp ve Roma Ortodoks ve Katoliklerin kendi inançlarını kabul ettirmek için bir takım baskılar uyguladıkları sebebiyle halk onların inançlarını kabul etmiş gibi görünmektedir. Fakat onların inançları Arnavut kültürüyle örtüşmemektedir. Bektaşi usulü halkımıza çok yakın geldiğinden dolayı Bektaşiliği kolayca benimsemişlerdir. Çok kısa bir zamandan sonra Bektaşiler kendi inanç ve görüşlerine Arnavut kültürüyle göre bir format vermiş olmalıdır. Bu durum Arnavut milliyetçiliğine ilham kaynağı olacaktır. Yani halka daha hoş gelen bir inanç biçimi oluşturmuşlar. Diğer yandan 1800'lü yıllarda ortaya çıkan Arnavut milliyetçiliği belirttiğim gibi Bektaşilikten beslenmiştir, hata Bektaşilik bu yeni harekete yataklık yaptığına dair tarihte not düşürülmüştür.²⁹ Bir başka sebep³⁰, Arnavutluk'un kırsal yapısı hasebiyle Anadolu köylerinde yaşayan

28 "Osmanlı Hikayeleri, İskender Beyi Kimdir", <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Menkibeler/Osmanli-Hikayeleri/Detay/ISKENDER-BEY-KIMDIR/498> (Giriş Tarihi 08.01.2017)

29 Xh. Shehu, Nevruz, "Arnavutluk'taki Bektaşiler, Bektaşiliğin Hikmeti, Baba ali Tomori" (Arnavutça: Bektashinjte e Shqiperise, Urtesia Bektashiane) Bektaşi Dünya Merkezi. Tiran 2008.,

30 Doja, a.g.e., s. 90

Bektaşiler buraya yerleşmeleri için ideal bir yapı olduğunu görmüşlerdir. Bütün bunları göz önüne aldığımızda gerçek o dur ki Balkanlar genelinde ve Arnavutluk özelinde ilk yıllarda İslam'ın yaygınlaşmasında Bektaşilerin büyük bir payı vardır, fakat daha sonraki yıllarda bu ortadan kalkmıştır, yani Bektaşiler İslam'ın genel prensiplerini bir kenara bırakarak kendi fikir ve görüşlerini Arnavutların İslam'dan önce inançları, örf ve adetleri ile karıştırarak yeni bir yapı oluşturmuşlardır. Kabul gören görüş,³¹ise; XVII-XVIII yy Anadolu yakasında Bektaşilere uygulanan siyasi baskılar balkanlara ve Arnavutluk'a göç etmelerine neden olmuştur. Özellikle 1826 yılından sonra artan baskılar Bektaşilerin balkanlara akın etmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Bu baskıların artırılmasıyla Tekeler-Zviyelerin ilgasıyla birlikte 1926 yılında Bektaşiliğin Merkezinin İstanbul'dan Tırana'ya taşınmasına sebep olmuştur.³² Bilindiği gibi 3 Mart 1924³³, tarihinde hilafetin ortadan kaldırılmasıyla İstanbul'da bulunan Bektaşî Dergahı üzerinde baskılar daha da artırılmıştır. Artık Arnavutluk'a taşınmak zorunda kalmıştır. 1924 tarihinde çıkarılan 677 Sayılı Kanun gereği tüm tarikatların faaliyetleri durdurulmasına dair karar alınmıştır.....³⁴. Osmanlının yıkılmasıyla Avrupa kıtasında çoğunluğu Müslüman olan tek ülke Arnavutluk'tur, bu çoğunluğu kırmak için Bektaşilik bir politik proje olarak kullanılmaktadır³⁵. Çünkü Bektaşilik değişime açık olan bir yapıya sahiptir, bu yapı günümüzde daha net görünmektedir. 1926 yılından sonra Bektaşiler resmi faaliyetlerini bir İslami Tarikatı olarak devam etmişlerdir. fakat Bektaşiliğin Arnavutluk milli kültürü ve İslam'dan önce inancalar ile karıştırıldığını görüyoruz, aynı zamanda diğer yerel dinlerden de etkilendiğini söylenmektedir. Özellikle de Hristiyanlardan etkilenmişleridir. Aslında Bektaşiler Hristiyan dini ve inancından etkileyişi daha eskiye dayandırmaktadır³⁶.

Bektaşilerin Arnavutluk'a gelişleriyle ilgili bilgiler birbiriyle çelişmektedir. En yaygın olan kaynaklara göre Bektaşiler 14. yüzyılda Sarı Saltık'ın balkanlara gelişiyle gelmişlerdir. 18 yüzyılda kadar Bektaşiler bir tarikat olarak yayıldılar

31 Doja, a.g.e., s.30.

32 Doja, a.g.e.. s. 3.

33 Kılıç,Çetin., "Hilafet Nedir ? Halifelik Neden Kaldırıldı" , <http://www.nurnet.org/hilafet-nedir-halifelik-neden-kaldirildi/> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

34 Cumhuriyet Tarihi Sürecinde Bektaşî Kültüründe Dedebaba'lar (Ülkemizde Ve Dünyada), <http://www.cemvakfi.org.tr/makale-deneyimler/cumhuriyet-tarihi-surecinde-bektasi-kulturunde-dedebaba%E2%80%99lar-ulkemizde-ve-dunyada/> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

35 Doja, , a.g.e. s.27

36 Doja, a.g.e.22

fakat 18. yüzyıldan sonra dinden daha çok milli geleneklere yöneldiler. Bektaşiler Arnavutluk'a intikal etikten sonra en önemli dönemlerden Tepedelenli Ali Paşa dönemidir. Bu dönemde Bektaşiler Arnavutluk'un genelinde yayıldığını söylenmektedir.³⁷ Osmanlı Devleti Bektaşiler üzerinde uyguladığı baskılar Bektaşî derviş ve dedelerini Rumeli'ye göç etmelerini sebep olmuştur. Aynı Tarihlerde Tepeleneli Ali Paşa Arnavutluk'ta Osmanlıya başkaldırarak ilk Arnavutluk Cumhuriyetini ilan etmeye çalıştığıında en önemli desteği Bektaşî dervişlerden almıştır. Aslında Tepeleneli Ali Paşa bir Bektaşî mensubu değildi³⁸ fakat Bektaşîleri Osmanlıya karşı kullanmak için kendi tarafına çekebilmişti. Bektaşîlerin Arnavut Milliyetçiliği ile ilk bağlantısı bu tarihlerde kaydedilmektedir. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk tarihinde ne kadar önemli bir şahsiyet ise Arnavutluk Bektaşîliği için de o kadar önemlidir. Bundan dolayı konumuzu aydınlanmak için Tepedelenli Ali Paşanın hayatını ve şahsiyetini (biyografisini) incelememiz gerekmektedir.

2.4 Tepedelenli Ali Paşa (Ö. 1822) Yanya Valisi.

Tepedelenli Ali Paşa kökeni gibi tarihi de tartışmalı olup Yanya'nın kuzeybatısında yer alan Tepelene 'de muhtemelen 1740 veya 1744'te dünyaya geldi³⁹. Döneminde yazılmış bazı kaynaklarda doğum tarihin 1750-1751 olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. Atalarının XVII. yüzyılda Kütahya'dan göç etmiş Nazif isminde bir Mevlevî dervişine dayandığına veya Yıldırım Bayezid zamanındaki Arnavutluk seferine katılıp orada yerleşen Anadolu kökenli Türk fâtilhlerinden geldiğine dair bilgilerin doğruluğunu araştırmak mümkün olmamakla beraber tevcih edilen üç tuğlu paşalık beratında kendisinden Anadolulu Ali diye bahsedilmektedir⁴⁰. 1805'te Mısır valiliğini elde eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi bu dönemde devlet kuracak kadar güç kazanan ayanların böyle olmasa dahi köken bakımından Anadolu'dan göç etmiş ailelere mensup bulunduğunun vurgulanması ayrıca önemlidir. Aile kendini eski Müslümanlardan saymaktaydı). 1717'de Venedik savaşı esnasında Korfu seferinde şehit düştüğü belirtilen büyük babası Muhtar Bey ve babası Veli Paşa, Tepedelen mütesellimliğini ellerinde tutmuşlardır. Hayatı komşularıyla mücadele ile geçen Veli Paşa, 1753'te kırk

37 Doja, a.g.e s. 90

38 Doja, a.g.e. 92-93

39 Beydilli ,Kemal *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 40; sayfa: 478

40 <http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=9771> (Giriş Tarihi: 05.06.2017)

beş yaşında öldüğünde Ali on üç-on dört veya on beş-on altı yaşlarındaydı.⁴¹ Annesi Esmihan Koniçe Arnavut beylerinden Zeynel'in kızıdır. Mütehakkim kişiliğiyle annesinin büyük ölçüde etkisinde kalan, onun kurnazlığını ve zekâsını, babasının sert mizacını tevarüs eden Ali'nin gençliği de akrabalarıyla mücadele içinde geçti. Bu sebeple aile 1770'te Tepedelen'den 18 mil uzaklıkta bulunan Gardiki'ye kaçmak zorunda kaldı. Ali önceleri derbentler başbuğu Kurt Ahmed Paşa'nın himayesine girdi, onunla bozuştığında Delvine mutasarrıfı Kaplan Paşa'ya intisap etti ve onun Ümmü Gülsün yahut Emine adındaki kızı ile evlendi⁴² (1768); ancak daha sonra Kaplan Paşa'nın aleyhinde ve idamına yol açan gelişmelerde rol oynadı. Delvine mutasarrıfı Mustafa Paşa'nın eşkiya tarafından katli üzerine mîr-i miranlıkla paşanın yerine getirildi. Delvine ile birlikte Yanya'ya mutasarrıflık göreviyle ilk tayini 1199'da (1784-85) olduysa da eski mutasarrıfın yerinde bırakılması gerekli görüldüğünden tayin iptal edildi⁴³.

"Safer 1200'de (Aralık 1785) Tırhala mutasarrıflığına getirildi ve aynı yılın nisan ayında buna ilâveten Kurt Ahmed Paşa'nın vefatıyla (1784) boşalan, Tesalya-Epir dağ geçitlerinin güvenliğiyle vazifeli derbentler başbuğluğuna tayin edildi. Ocak 1787'de eşkiyadan arındırma bahanesiyle kuvvet sevk ettiği, otuz üç yıl idaresinde kalacak olan Yanya sancağını elde etti⁴⁴. Cemâziyelevvel 1202 (Şubat 1788) Avusturya savaşı sebebiyle iki tuğlu paşa olarak 4000 yaya ve atlı askeriyile mehter çaldırıp orduya katıldı⁴⁵. Güçlü bir konuma sahip olduğu, sadrazam tarafından Belgrad yörelerinde görevlendirilmek istendiğinde Rumeli Valisi Süleyman Feyzi Paşa'nın maiyetine girmeyi kabul etmediğini söylemesinden anlaşılmaktadır. Bu görevi daha sonra sadrazamın ricası ve ısrarı karşısında kabul ederek Ramazan 1202'de (Haziran 1788) yola çıktı. Aynı yıl derbentler paşası tayin edildi. Pançova (Pancevo) harekâtına katıldı, savaşın sonlarına doğru Maçin muharebesinde (1791) yararlılık gösterdi. Savaş esnasında Sırp'ların isyan etmesini önlemekle beraber bölgede zorla hâkimiyet kurmak istemesi ve bu amaçla bazı tertipler içine girmesi hoşnutsuzluğa yol açtı⁴⁶.

Savaşın ardından büyük bir mesele halinde devleti yıllarca uğraştıracak olan

41 <http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=9771> (Giriş Tarihi: 05.06.2017)

42 Beydilli ,a.g.e./ 478

43 <http://tepedelenialipasa.kimdirkimdir.com>, (Giriş Tarihi 06.06.2017)

44 Beydilli ,a.g.e. , 40/478

45 <http://www.tarihbilinci.com/konular/mehmed-pasa-darendeli.14003/> (Giriş Tarihi, 30.05.2017)

46 <http://www.tarihbilinci.com/konular/mehmed-pasa-darendeli.14003/> (Giriş Tarihi, 30.05.2017)

dağlı eşkiyasının tenkilinde ve bunların içinde yer alan Arnavutların dağıtılmasında Ali Paşa'nın ve derbentler nâzırı tayin edilen oğlu Veliyyüddin Bey'in yardımları görüldü (1792-1794). Vidin'de isyan eden Pazvandoğlu'na karşı yapılan askerî harekâta (1798) 15.000 askerle katıldı. Bu münasebetle kendisine üç tuğlu paşalık ve "sultanın aslanı" lakabı verildi⁴⁷. Aynı dönemde devletin içinde bulunduğu zafiyet bölgedeki sancakların mahallî güçler tarafından âdetâ yağmalanmasına ve bunların birbiriyle açık mücadeleye girmesine yol açmaktaydı. Bu gelişmelerin neticesinde büyük oğlu Muhtar Bey'e Eğriboz ve Karlı-ili sancaklarının verilmesi, Veli'nin de mîr-i mîran yapılması ile nüfuz sahası ve gücü büyük ölçüde arttı. Ali Paşa, Güney Arnavutluk-Epir dağlık kıyı bölgelerinde yaşayan hıristiyan Sulyotlar'a karşı bunların tamamen imhasıyla neticelenen kanlı bir mücadeleye girişti (1788-1800). Batı'da Ali Paşa'nın keyfi idaresine baş kaldıran kahramanlar diye takdim edilen Sulyotlar'ın, Adriyatik dağlık bölgelerinin denetim altında tutulmasıyla ilgili genel devlet politikası uyarınca kontrol altına alındıkları açıktır⁴⁸.

1791'de Rus-Avusturya-Osmanlı savaşı esnasında Rusya ile ilişkilere girdi ve Yanya'da bir Rus konsolosluğu açılmasına izin verdi. Haziran 1791'de savaş sonunda müstakil bir hükümdar olarak tanınması ve çarın koruması altında bulunması şartıyla Rusya'ya bir ittifak projesi teklif etti. Buna göre Rusya bölgedeki İslâm inancına saygı gösterecek, Ali Paşa'yı malî yönden destekleyecek ve çeşitli üslerde düzenli askerî birlikler yerleştirerek idaresi altındaki topraklarda hüküm sürmesine katkı sağlayacaktı. Ali Paşa da Grek-Ortodoks ahaliye Türk-müslüman halkla eşit muamelede bulunmayı, karışık askerî birlikler kurmayı tekeffül edip güvence olmak üzere oğullarından birini çarın sarayına rehine yollamayı kabul etmekteydi. İttifak gerçekleşme noktasına gelmemekle beraber Ali Paşa'nın, Rus ve Avusturya ile bu anlamda temasları olan İşkodralı Kara Mahmud Paşa gibi Bâbiâli'yi baskı altında tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır⁴⁹.

Venedik'in ortadan kalkmasıyla (Ekim 1797) bölgede değişen siyasî durum Ali Paşa'nın konumunu önemli ölçüde güçlendirdi. Başta Korfu Fransa'nın eline geçen Venedik denizindeki adalara ve Adriyatik sahillerindeki bazı yerlere

47 Beydilli ,a.g.e. , 40/478

48 <http://nedirler.com/tarihi-sahsiyetler-kisilikler/4867-ali-pasa-tepedelenli-kimdir-hayati-mucadelesiisyani.html> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

49 Beydilli ,a.g.e. , 40/478

(Preveze, Butrinto, Voçina, Parga = Nevâhir-i Erbaa) göz dikti. Gerekli askerî önlemleri almaya ve bir deniz gücü oluşturmaya çalıştı. Osmanlı-Rus müttefik donanmasının adaların zaptına yönelmesi sırasında (1799) Nevâhir-i Erbaa'nın ele geçirilmesi işi Ali Paşa'ya havale edildi. Ali Paşa, Butrinto'yu zaptetti ve kendisine bu münasebetle vezâret rütbesi verildi. Yörenin Ali Paşa'nın eline geçmesi çevre halkını dehşete düşürdü⁵⁰Zilkade 1216'da (Mart 1802) dağlı isyanıyla uğraşmak üzere Rumeli valiliğine getirildi ve dağlıların te'dibinde başarı kazandı. Sert idaresi ve aleyhine oluşan muhalefet yüzünden ertesi yıl azledildi. Tırhala'nın da kendisine tevcih edilmesinden ötürü (Kasım 1803) etkinliği daha da artan Ali Paşa'nın karşısında Rumeli valiliğine İşkodra mutasarrıfı İbrâhim Paşa getirildi. Eylül 1807'de oğlu Veli'ye Mora valiliği verildi, derbendler başbuğluğu da kendisine havale edildi⁵¹.

İmparatorluğun Adriyatik denizine açılan önemli bir bölgesini elinde tutan Ali Paşa dış siyasetin yarattığı fırsatlardan faydalanmaya çalıştı ve bağımsız bir prens gibi hüküm sürerek özellikle 1811'de gücünün doruk noktasına ulaştı. Yabancı devletlerle iş birliği yaptı, bu arada Napolyon Fransası ile ilişkilerini geliştirdi. 1806'da Yanya konsolosluğuna tayin edilen Ch. H. L. Pouqueville'in çalışmaları kendisinin silâh ve para ile desteklenmesini sağladı. Ali Paşa'nın bağımsız bir hükümdar edasıyla, adamlarından aslen bir İtalyan papazı olan mühtedi Mehmed Efendi'yi Tilsit'e çarla görüşmekte olan (1807) Napolyon'un nezdine elçi sıfatıyla göndermesi bu irtibatın boyutlarını gözler önüne serer. Bununla beraber Venedik adaları Fransa'ya bırakıldığından umulan yakınlık oluşmadı. Yine Yanya konsolosluğuna gönderilen William M. Leake vasıtasıyla İngiltere'nin de yardımını sağlamaya teşebbüs eden ve Londra'ya Seyyid Ahmed Efendi adında bir elçi yollayıp (1809) özellikle silâh satın almak için görüşmelerde bulunan Ali Paşa'nın bu adaları ele geçirmeye çalışması iki taraf arasında düşmanlığa yol açtı. Osmanlı-Rus (1806-1812) ve İngiliz (1807-1809) savaşı esnasında Preveze ve Voçina'yı ele geçirdi. Parga İngilizler'e teslim oldu ve Ali Paşa'nın idaresine ancak 1819'da terkedildi⁵².

Ali Paşa'nın Berat ve Avlonya'yı zaptederek (1810) aradaki hısımlığa rağmen İbrâhim Paşa'yı saf dışı bırakması, Berat idaresinin eski mutasarrıfına iadesi em-

50 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

51 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

52 <http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=11556> (Giriş Tarihi 06.06.2017)

rini, Ruslar'a karşı savaşmak için orduya iltihak etmesiyle ilgili emri dinlememesi ve Berat'ı kendiliğinden oğlu Muhtar Paşa'ya tevcih etmesi II. Mahmud'un derin infialine yol açmakla beraber sefere katkıda bulunabileceği beklentisiyle kendisine tahammül edilmekteydi. Mora valisi olan küçük oğlu Veli Paşa'nın kötü idaresi yoğun şikâyetlere yol açmaktaydı. Berat'ı ele geçirmesi İstanbul'da iyi karşılanmadıysa da dönemin fevkalâde şartları sebebiyle tasvip edildi⁵³. II. Mahmud'un merkezî otoritenin sağlanması amacıyla mahallî güçleri ortadan kaldırmayı hedefleyen siyaseti, yarı müstakil bir tutum içinde her geçen gün bir tarafa saldırmakta ve yayılmakta olan Ali Paşa'nın ortadan kaldırılmasını kaçınılmaz duruma getirmekteydi. Merkezde önemli bir konumda bulunan, çeşitli hesap ve entrikalarıyla dengeleri değiştiren Nişancı Hâlet Efendi ile arasının açılması Ali Paşa'nın sonunu getirdi. Ali Paşa derbentler başbuğluğundan ve oğlu Veli Tirhala paşalığından azledildi (Mart 1820). Çeşitli yerlerde mevcut sayısız çiftliklerindeki askerlerini geri çekmek şartıyla Yanya Ali Paşa'nın uhdesinde bırakıldı; ancak buna uymayacağı beklendiğinden harekete geçmek için kuvvetler hazırlandı ve Mora valiliğine tayin edilen Hurşid Ahmed Paşa bu işle görevlendirildi. Ayaklanmaya hazırlanan ve Rumlar'ın desteğini alan Ali Paşa bunlarla Yanya'da bir toplantı düzenledi (23 Mayıs 1820), kendi idaresinde bir Rum eyaleti kurulmasına tevessül etti. Bu amaçla Rumlar'a para ve silâh yardımında bulundu⁵⁴. Bunun üzerine vezâreti kaldırılarak Yanya valiliğinden azledildi ve oğullarıyla birlikte Tepedelen'de zorunlu ikamete tâbi tutuldu. Bunu reddetmesiyle de fermanlı ilân edildi. Askerî harekât neticesinde Ali Paşa'nın hâkimiyeti altındaki yerler kısa zamanda ele geçirildi, kendisi de Yanya Kalesi'ne çekildi. Bu gelişme sonunda oğulları ve torunları teslim oldu. Ali Paşa'nın Yanya'da iki yıla yakın devam eden direnişi esnasında Rum isyanı genel bir yaygınlık kazandı. Hurşid Paşa kumandasındaki kuvvetler tarafından tamamen kısıtılan ve teslim olması halinde hayatına dokunulmayacağı sözü verilen Ali Paşa göl üzerindeki Pandeimon Manastırı'na sığındı ve İstanbul'dan gelecek son kararı beklemeye başladı. Hurşid Paşa yaptığı teklifin kabul edilmemesi üzerine idamına dair düzmece bir ferman tertip etti⁵⁵.

53 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

54 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

55 Uysal, Mehmet - Uyar Aysel Yasemin, "Tepeleneli Ali Paşa Biyografileri Üzerine" Tarih Okulu Dergisi (TOD), Aralık 2013, Sayı XVI, s. 371-396

14 Şubat 1822'de odasına girilerek gereği yerine getirilmek istendiğinde Ali Paşa buna silâhla mukabele etti ve çıkan çatışmada öldürüldü. Başı 24 Şubat'ta İstanbul'a getirildi. Suçlarını ifade eden bir yafta iliştilmiş olarak teşhir edildikten sonra daha önce aynı âkıbete uğrayan oğulları Veli, Muhtar, Sâlih ve torunu Mehmed paşaların kesik başlarıyla birlikte Silivrikapı dışındaki mezarlığa gömüldü ve mezarlarına birer kitâbe konuldu⁵⁶.

Ali Paşa'nın başsız cesedi Yanya'da Fethiye Camii hazîresinde eşi Emine Hanım'ın yanına defnedildi. Devlet tarafından âsi ilân edilip kendisiyle uğraşılması yüzünden Mart 1821'de başlayan Yunan ayaklanmasının rahatça gelişme imkânı bulduğu, Ali Paşa'nın bu gelişmeyi kendi çıkarı için kullandığı, para ve silâh yardımlarında bulunarak isyanın çıkışını ve gelişmesini desteklediği idam yaf-tasında özellikle vurgulanmıştır. Ali Paşa devlete karşı Rumlar'la iş birliği içine girmekle beraber onun idamıyla, göz açtırmadığı ileri sürülen Rumlar'ın isyan fırsatını ele geçirdiği hakkındaki yaygın kanaatin doğru olmadığı açıktır⁵⁷.

Ali Paşa, dönemindeki birçok benzeri gibi devlet kurma yeteneğine sahip mahallî güçlerin en önde gelenlerinden biridir ve çok geniş bir bölgeyi idaresi altına almayı başarmıştır. İstanbul'da "kapı çuhadarı" adı altında bulundurduğu adamları vasıtasıyla başşehirden haber almakta, gönderdiği zengin hediye ve dağıttığı yüklü paralarla konumunu güçlü tutmaktaydı⁵⁸. Eğitim durumu hakkında bir bilgiye rastlanmamakla beraber olayların içinde kendini yetiştirdiği bilinmektedir. Arnavutça dışında Rumca bilmekteydi⁵⁹.

Ancak 1787'de orduya geldiğinde Türkçe konuşmadığı ve bildiği kadarını da unuttuğu ortaya çıkmıştır. İdamı tarihinde oğulları Muhtar elli dört, Veli kırk dokuz, Salih yirmi iki; torunları Muhtar'ın oğulları olan Hüseyin yirmi altı, Mahmut on bir; Veli'nin oğulları olan Mehmet yirmi beş, Selim yirmi bir ve İsmail on iki yaşındaydı. Elli üç yaşındaki ikinci karısı Vasilissa 19 Mart'ta İstanbul'a gelmiş ve patrikhanede saklanmaya çalışmıştır⁶⁰. Daha sonra kendisine ve hazinedarına bir miktar maaş bağlanmış ve Bursa'da zorunlu ikamete tâbi tutulmuştur. Veli ve Muhtar'ı nüfuzlu bir Arnavut ailesine mensup olan Berat paşası İbra-

56 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

57 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/106.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

58 Gabriel, Romeran, Tepedelenli Ali Paşa, çev. Aksüt, Ali Kemali, İkbâl Kitabevi, İstanbul 1939, s. 151.

59 Uysal, Mehmet - Uyar Ayşe Yasemin, "Tepeleneli Ali Paşa Biyografileri Üzerine" Tarih Okulu Dergisi (TOD), Aralık 2013, Sayı XVI, s. 371-396

60 <http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=11556> (Giriş Tarihi 06.06.2017)

him'in kızlarıyla evlendirmiştir .Babasının siyahî hareminden Yûsuf (Paşa) adında bir kardeşi vardı.. Türk, Arnavut, Berberî askerleri, Türk zâbitleriyle vekilleri, Rum-Yahudi sekreterleri, Rum tüccarları, Tatar ulakları, mükellef sarayında iç oğlanları ve köleleriyle kendisine misafir olan Lort Byron'un da yazdığı üzere tam bir hükümdar gibi yaşamaktaydı . Tepelen 'deki zengin döşenmiş sarayı 1818'de yanmakla beraber yerine yenisini yaptırmıştır⁶¹.

Ali Paşa güçlü bir askerî kuvvet oluşturmuştur. 7000'i daimî olmak üzere ordusundaki asker sayısı 30-40.000'e ulaşmaktaydı. Ayrıca küçük bir donanma kurmuştur. Yönetimi altındaki bölgelerde nüfus 1,5-2 milyon tahmin edilmekte olup yıllık geliri 4-5 milyon kuruş tutmaktaydı. Kendisinin dışında üç oğlunun 1817 yılı hesabıyla toplam gelirleri 7 milyon kuruşu (600.000 sterlin) bulmaktaydı. İdaresi altındaki bölgelerde Rumca resmî dil gibi geçmekte, Arnavutça günlük konuşma dili olarak kullanılmaktaydı; ancak bu dilin yazılı olarak da öğrenilmesini istemiştir. Yönetimde bir divan kendisine yardım etmekte, onayı olmadan hemen hiçbir şey gerçekleşmemekteydi. Eğitilmiş insanların varlığını siyasî ihtirasları için gerekli görmüş, çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiş, özellikle halefi Sâlih'in Türkçe ve Yunanca öğrenmesine dikkat etmiştir. İtalya'ya talebe göndermiştir. Zosimca Rum Lisesi'nde 300 talebesi okumaktaydı. İncil'in Gega ve Toska lehçelerine çevrilmesiyle kilisenin Arnavutça kullanımı yasağına karşı gelmiştir. Yanya'da iki medrese ile Arapça ve Türkçe öğretilen on dokuz sınıflı bir mektep açmıştır. Bu okullar yanında Bonila'da bir askerî okul bulunmaktaydı. Ordu masrafları 6 milyon kuruş (500.000 sterlin) tahmin edilmektedir. Çeşitli kalelerde 200 top ve askerî birlikler yerleştirilmişti. İdaresi altındaki bölgelerde güvenlik önde gelirdi; yaygın ve modern bir polis teşkilâtı bunu sağlamaktaydı. Kendisi genelde hiçbir şey yazmaz, okumaz, ancak hiçbir şeyi unutmaz ve gözünden hiçbir şey kaçırmazdı⁶².

Vermesini bilmeyen, hep alan bir şahsiyet olarak tavsif edilmesi mübalağa değildir. Ali Paşa'nın idamından sonra müsadere edilen, genelde pek temiz sayılmayan yollardan elde ettiği, Güney Arnavutluk, Kuzey Yunanistan ve Makedonya'nın bir kısmını kaplayacak şekilde geniş bir bölgede yaygınlık arz eden, feodal mülkiyete çevirdiği, arazinin verimliliğine göre genişlikleri 80-130 dö-

61 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/106.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

62 Uysal - Uyar, a.g.e., s. 371-396 .

<http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=11556> (Giriş Tarihi 06.06.2017)

nüm arasında değişen çiftliklerinin sayısı 950'den fazladır. İdamının ardından düzenlenen defterlerden zimmetindeki nakit para varlığının 2,5 milyon kuruşu aşığı anlaşılmalıdır yaşanan malî sıkıntı esnasında kendisine ait emlak içinde vaktiyle padişah adına zapt edilmiş olan Yenişehir çiftliklerinin satılmasına karar verilmesi bunların bir kısmının daha sonraki tarihlere kadar ayakta kaldığına işaret etmektedir. Yapılan bu satıştan 200 kese gelir sağlanacağı tahmin edilmekteydi. Modern Arnavut tarihçileri Ali Paşa'yı İskender Bey ile karşılaştırarak yüceltmekte ve bağımsız bir Arnavutluk kurulmasının öncüsü diye göstermektedir. Zamanında Avrupa'da "Yanya aslanı" sıfatıyla tanınmış, ismi etrafında efsaneler doğmuş, ölümünün ardından hakkında pek çok eser kaleme alınmış, bölgeye dair yazılan kitaplarda veya genel Osmanlı tarihlerinde kendisine geniş yer verilmiştir. 1824'te Albert Lortzing onun hayatını "Yanyalı Ali Paşa" adıyla yazdığı ilk operasında ebedileştirmiştir. Kendisi ve çocuklarıyla ilgili önemli bir evrak birikimi dört ciltlik bir külliyat halinde yayımlanmıştır⁶³.

Tepedelenli Ali Paşa Bektaşilikle bir alakası olmadığını söylememiz mümkündür. Öncelikle Bektaşiler eğitime önem veren kimselerdi fakat Ali Paşanın eğitim konusunda zayıf olduğunu görüyoruz. Bir diğer özellik de bugün hem Bektaşilerin hem de İskender Beyi ve Tepedelenli Ali Paşanın üzerine batı dünyası önemle durmaktadır. Bizi hayret düşüren nokta ise Arnavutluk Tarihinde kahraman görünen ve Bektaşilerin özeleştirdikleri tarihi şahıslar, İskender Beyi ve Tepeleneli Ali Paşa gibi, eşkıyalıkla suçlanmalarıdır. Oysa zamanın Bektaşileri ahlaklı ve erdemli kişiliğiyle Arnavut halkına önderlik etmekteydiler, Sarı Saltuk gibi. Aslında Arnavutluk gösterilmektedir. Diğer yanda Bektaşiler de Osmanlıya başkaldırmışlardı fakat Bektaşilerin cumhuriyetinin son yüz yıllık tarihi bu anlayışıyla şekillendirilmektedir. Yani Osmanlıya baş kaldıran şahsiyetler aslında eşkıyalık yapan kimseler olduğu şekilde başkaldırması eşkıyalık değildi. Görünen o ki tek bağlantıları Osmanlıya karşı olmalarıdır. Bilindiği gibi Arnavutluk cumhuriyetinin resmi tarihi Osmanlıyı işgalci ve sömürgeci olarak göstermektedir. Tabiki de bu durumda Osmanlıya başkaldıranlarda kahraman gösterilecektir.

Arnavutluk Bektaşiliğinde bir diğer önemli şahıs da edebiyatçı Naim Beyi Fraşeri (Arnavutça, Naim Bej Frasher) dir.

63 Uysal - Uyar, a.g.e. , Sayı XVI, s. 371-396 .

<http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=11556> (Giriş Tarihi 06.06.2017)

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/106.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

"1826 yılından başlayarak Arnavutluk hem siyasi hem de kültürel açıdan Bektaşilik merkezi haline dönüşmüştür. Arnavutluk'ta bulunan Bektaşi tekkelere Osmanlı devletinin birçok bölgesinden Bektaşi babaları gelip yerleşmişlerdir. Neticede de bu tekkeler ilim ve sanat merkezleri haline dönüşmüşlerdir. Arnavut Bektaşilerinden büyük bir çoğunluğunun çalışmalarını en hızlı yürüttükleri alan hiç şüphesiz şiiirdir. Tasavvuf geleneğinden de etkilenerek Osmanlı döneminde yetişen birçok Arnavut asıllı şair Bektaşilerin arasından çıkmıştır⁶⁴. Bu dönemde Fraşer Bektaşi Dergahı Arnavut Bektaşilerinin merkezi haline gelmiş ve bu tekkede de Arnavutların en büyük şairlerinden biri olan Naim Bey Fraşeri yetişmiştir. Arnavut edebiyatının en meşhûr sîmâlarından biri olan Naîm Bey Fraşeri değişik konularda yazdığı şiiirlerin arasında tasavvufî içerikli olanları da vardır. Naim Bey Fraşeri büyük mutasavvıflar ve Bektaşi şairlerinin eserlerinden en çok etkilenen Arnavut şairlerinden biridir. O, eserlerinde vahdet-i vücudu, ilahî aşkı, insanı işlerken tasavvuf şiiirinden oldukça etkilendiği açıkça ortadadır"⁶⁵.

Bugün Arnavutluk Bektaşiliğinin en önemli edebiyatçılarından biri kuşkusuz Naim Beyi Fraşeri dir. Onun yazdığı beyitler Arnavutluk Bektaşiliğine öncülük etmektedir. Naim Beyi Fraşerinin bir diğer özeliği de Arnavut milliyetçiliğine önderlik yapmasıdır. Aslında Arnavutluk'taki Bektaşilerin milliyetçilikle bağlayan Naim Beyi Fraşeridir⁶⁶. Aynı zamanda Naim Beyi Fraşerinin yazdığı kerbela şiiiri ve Hz. Ali'ye gösterdiği saygıdan dolayı Arnavutluk Bektaşiliğini şiiilikle ilişkilendirmeye çalışılarda vardır.

Naim Beyi Fraşerinin yazdığı bazı şiiirleri:

Une jam mbreti dhe Sejjidi, femije e Nebiut
Dhe per Zotin ju betohem, qe jam bir I Aliut
Xhahilet le te me shajne, syte I kane te verbuar
S'shohin Henen e ndrituar, me shkelqimın e Rabbiut.

64 Doja, a.g.e., s. 97.

65 İzeti, Metin, "Naim Bey Fraşeri'nin Bektaşiliği Ve Düşüncesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 2009, 52/ 59

66 Doja, a.g.e., s.97.

"Tercümesi:

"Ben Sultanım, Seyyidim, Nebi'nin oğluyum
Allahıma yemin ederim, Ali'nin oğluyum
Cahiller bana sövsün, gözleri kördür
Ay şevkini görmüyor, Rabb feyz vermiyor.

Fyelli Kaval

Pa degjo fyellin ç'thote
Tregon mergimet e shkreta
Qahet nga e zaza bote
Me fjale te verteta
Qe kur se me kane ndare
Nga shok e nga miqesia
Gra e burra kane qare
Nga ngasherimet e mija!
Kraherore e kam cpuar
E kam bere vrıma vrıma
Dhe kam qarre e kam renkuar
Me mijera psheretıma
Dhe me boten e gezuar
Behem shok edhe marr pjese
Dhe me njerez te helmuar
Behem mik me besa bese
Puna sı do qe te bjere
Une qanj me mallengjime
Me cdo vent e kurdohere
Psheretın zemra ime
Gjithe bota me degjojne

.....⁶⁷

Dinle kaval ne söylüyor,
Perişan ayrılıktan anlatıyor,
Hakikat dolu sözlerle,
Kara dünyadan şikayet ediyor,
Eş ve dosttan beni,
Ayırdıkları zamandan beri,
Feryatlarımdan ağlamayan,
Kadın erkek kalmadı.
Sinemi deldim geçtim.
Delik deşik ettim.
Ağladım, inledim.
Binlerce ah çektim.
Neşeli dünya ile,
dost olur katılırim.
zehirlenmiş insanlarla ise,
söz vererek dost olurum.
Durum ne olursa olsun,
Ben acı ile feryad ederim.
Her yer ve zamanda
Kalbimle inilerim.
Dünya feryadımızı duydu

.....

67 Fraşeri, Naim, Vepra I, s. 172-173

Naim Bey aynı zamanında Arnavut Bektaşilerine el kitabı şeklinde "Fletore e Bektashinjet" (Bektaşilerin Defteri) ismini taşıyan , Tarikat-i Aliyye- i Bektaşiyeyinin öğretilerini içeren, büyük bir bölümü manzum yazılmış küçük bir risalesi de vardır. Bu risalede Naim Bey Bektaşi mühiplerinin inanışlarını, erkanını, davranış biçimini ve iyi davranma usullerini içermektedir. Arnavutça nesir ve nazım şeklinde yazılan bu eserin değişik yerlerinden bazı örnekler:

"...Bektaşi'lerin inancı bir geniş yoldur. Önünde hikmet, kardeşlik, dostluk, mehabbet, insanlık ve bütün iyilikler ışık saçmaktadır. Bir tarafta ilim çiçekleri diğerinde hakikat gülleri. İlimsiz hakikatsiz ve kardeşliksiz insan gerçek Bektaşi olamaz... .. Bektaşilerin yolu açık ve düzdür, akli olanlar için hikmet ve iyilik yoludur. İnsan engellenmemiştir, bütün şeylerde hürdür ve işlerin tamamı onun elindedir. Ancak anlayan, marifet sahibi olan ve temyiz eden akli, kendisini yaşatan ruhu, ayırd eden kalbi ve bütün işleri tartan vicadınının farkında olması gerekir... .. Kadın ve erkek birdir, ayrıları gayrı- ları yoktur. Erkek kadından ancak kötülük sonucu ayrılır ve kadın ancak büyük ihtiyaç sonucunda kapatılır. Eğer işi yoksa kadın erkeklerden ne kadar uzak durursa o kadar iyidir. Bektaşilerin yolunda kadın örtünmez, gizlenmez, onun örtüsü utanma ve iffettir. Bektaşilerin yolunda utanma ve iffet, insanlık, hikmet ve bütün iyilikler inanç esasıdır.....

... Hakikata ve iyiliğe teslim olan, yalan ve kötülüklerden uzak duran mürşidler için bütün insanlar birdir. Bu mürşidler Muhammed-Alinin yolunun takipçileridir. Bundan dolayı akıllı, hikmetli, eğitimli olmaları gerekir. Zira eğitimsiz, görgüsüz insan yontulmamış ağaca benzer, cahil insan çocuk gibidir. Mürşitler hakikat insanları olmalıdır⁶⁸.

Görüldüğü gibi Naim Beyi Fraşeri yazdığı eserleriyle Arnavutluk Bektaşilerine ilham vermektedir.

68 İzeti, a.g.e. 52/59

GÜNÜMÜZDE ARNAVUTLUK'TA BEKTAŞİ ALGISI

3.1 Bağımsızlıktan 1991 Yılına kadar Arnavutluk Bektaşiliğinin Durumu

Günümüzdeki Bektaşilerin durumuna daha sağlıklı bir analiz yapabilmemiz için Arnavutluk Cumhuriyetinin Bağımsızlığı (yıl 28.11.1912) yılından komünizmin yıkıldığı (yıl 1991) yılına kadar Bektaşiliğinin geçirdiği dönemler, gelişimini, dönüşümünü ve genel durumunu analiz etmemiz gerekmektedir.

Daha önce Arnavut milliyetçiliğinin yayıldığı yıllar (17-18. Yüzyılın ortasına kadar) Bektaşilerin Arnavutluk'ta en güçlü olduğu dönemdir. Yani Tepedelenli Ali Paşa dönemidir. Bu dönemde Arnavutluk bağımsızlığını ilan edememişse de yine Osmanlıdan ayrılıp ve Arnavutluk'un ilk devleti kurulduğu dönem bu gösterilmektedir. Bu nedenle de Bektaşilik Arnavutluk'un bağımsızlık hareketlerine ilham kaynağı olduğunu kaydedilmiştir.

1912 yılı Arnavutluk bağımsızlığı ilan edildiği yıldır. Bağımsızlığın ilan edilmesiyle ve İstanbul (Osmanlıyla) ilişkiler tamamen kopmasıyla Arnavutluk'taki Bektaşiler de kendilerine yeni bir yapılandırma yolu seçmişler. 1914 yılında Bektaşiliğinin ilk kongresi yapıp ve ilk defa Bektaşiliğe özen bir teşkilatlanma oluşturulmuştur. Bazı kaynaklar⁶⁹ Bektaşilerin bu teşkilatlanmasının Arnavutluk'un 4. Resmi dinini ilan etmek olarak istemektedir. Yani Bektaşiliğinin İslam'dan koparılması ve kendine öz yeni bir din oluşturulmasıdır. Fakat bu kongreye katılan bazı dervişlerin isyanıyla Bektaşilik yine İslam'ın bir Tarikatı olarak kalmasına karar alınmıştır.

Bağımsızlığından 1925 yılına kadar Arnavutluk Cumhuriyeti bir istikrarsızlık yaşamaktaydı. Bu yılda Ahmet Zogu⁷⁰ Arnavutluk başkanı seçilmesiyle ülke istikrara kavuşmuştur. Ülkenin istikrara kavuşmasıyla Arnavutluk'un anayasası oluşturuldu. Yeni oluşturulan anayasada resmi olarak 3 din kaydedilmiştir Ortodoks, Katolik ve İslam dini fakat devlet başkanının düzenlediği törenlerde 3 dini adamların yanında ayrı bir din imiş gibi Bektaşi başı olan büyük Babalarını da yanında almıştır⁷¹.

Osmanlıdan sonra Arnavutluk Cumhuriyeti farklı dönemlerden geçmiştir. 1912 yılında bağımsızlığını kazanan Arnavutluk doğu (İslam) kültüründen ko-

69 Doja, a.g.e. s.87

70 <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3545> (Giriş Tarihi 07.06.2017)

71 Doja, a.g.e. s.87

parılıp batı (Hristiyan; Katolik ve Ortodoks) kültürüne maruz kalmıştır. Bundan sonra yaşanan kültür değişikliği Sünni Müslümanları etkilediği gibi Bektaşî tarikatını da ciddi şekilde etkilemiştir. Daha doğrusu Sünniler direndiği gibi Bektaşîler o direnişi gösterememişlerdir, bundan dolayı Bektaşîlik asıl kaynağından kopmuştur. Bu süreçte Bektaşîlik ikiye ayrılmıştır; birincisi resmi ikincisi ise gayri resmi görüşler yayınlanmıştır.

Arnavut Kralı Ahmet Zogu ve Din Adamları

Ahmet Zogu döneminden sonra ülke yönetimine gelen komünist lideri Enver Hoca (Arnavutça Enver Hoxha) ülke genelinde komünizmi yaymak için Bektaşî derviş ve babalarını kullanmaya çalıştı fakat ikna olmayan bazı derviş ve dedeler öldürerek vatan haini ilan etmişti.⁷² Bu olaylardan sonra Bektaşîler hep Enver Hocanın yanında yer almışlardır. Hata 1967 yılında tüm dinlerini yasaklandığında da yine Enver Hocanın yanında yer almışlardı⁷³. Dini yasağını kabul etmeyen dervişler ise Amerika'ya kaçmaya başarabilmişlerdi⁷⁴. İşin ilginç yanı bugünkü Bektaşîlerin Enver Hocanın bir Bektaşî mensubu olarak kabul etmeleridir. Halbuki Enver Hocanın bir din düşmanı bilinmektedir⁷⁵.

⁷² Doja, *a.g.e.*,s. 88

⁷³ Doja, *a.g.e.*,s.89

⁷⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRo5Q> (Giriş Tarihi 07.06.2017)

⁷⁵ Doja, *a.g.e.*,s. 90

<https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRo5Q> (Giriş Tarihi 07.06.2017)

3.2 Komünizm Döneminden sonra Arnavutluk Bektaşiliği

Genel anlamda Osmanlıdan sonra Arnavutluk Cumhuriyeti farklı dönemlerden geçmiştir. 1912 yılında bağımsızlığını kazanan Arnavutluk doğu (İslam) kültüründen koparılıp batı (Hristiyan; Katolik ve Ortodoks) kültürüne maruz kalmıştır. Komünizm döneminde ise Arnavutlar Batıdan koparılıp yüzünü Doğuya çevirmiştir. Bundan sonra yaşanan kültür değişikliği Sünni Müslümanları etkilediği gibi Bektaşi tarikatını da ciddi şekilde etkilemiştir. Daha doğrusu Sünniler direndiği gibi Bektaşiler o direnişi gösterememişlerdir, bundan dolayı bugünkü Arnavut Bektaşiliği asıl kaynağından kopmuştur⁷⁶.

Bu süreçte Bektaşilik ikiye ayrılmıştır; birincisi resmi ikincisi ise gayri resmi görüşler yayınlanmıştır. Aslında bu görüş ayrılığı eskiye dayanmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi 1914 yılında 1. Bektaşiler Kongresinde Bektaşiliği ayrı bir din olarak tanıtmaya çalışmışlardı, fakat başaramayınca bu çalışmalar gayri resmi olarak devam etmiştir. 1967 yılında Arnavutluk'ta dinlerin yasak etmesiyle resmi ve gayri resmi çalışmaları durdurulmuştu. 1991 yılında demokrasiye kavuşan Arnavutluk Bektaşi çalışmaları kaldığı yerde devam etmiştir. Fakat ayrı olarak Arnavutluk siyasetin gözü Bektaşiliği üzerinde çekilmiştir⁷⁷.

3.3 Resmi görüş

Bektaşi Dünya Merkezi (babalar-dedeler) tarafından temsil edilmiştir, gayri resmi görüşler ise Bektaşiliği benimseyen fakat resmi kurumuyla ilgisi olmayan kişiler tarafından temsil edilmiştir. Biz de çalışmamızı bu görüşler arasında kopuş, ayrılış ve karşı karşıya düştükleri konuları üzerinde yoğunlaşacağız. Resmi görüş Bektaşiliğin İslam'dan geldiğini, İslam'ın bir dalı olduğunu ve ana kaynağı Kur'anı kabul eden görüştür. Gayri resmi görüş ise Bektaşiliğin Arnavutlara has olan bir din olduğunu, Arnavutların eski (Arnavutların 2000 sene önce) kültür ve inançlarıyla örtüşen bir din olduğunu kabul eden bir görüştür. Bu ayrılış günümüzde daha belirgin hale gelmiştir. 1991 yılından 2011 yılına kadar dünya Bektaşiler liderliğini yapan Hacı Dede Reshat Bardhi (Türkçe: Reşat Bardhi) bütün baskılara rağmen Bektaşilik İslam bahçesinden bir çiçek olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. 1990 yıllarında Bektaşi Dünya Merkezinin Arnavutluk'ta olması hasebiyle Bektaşilik ayrı bir din kabul görmesi için batılılar bir çok girişimde

76 <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRo50> (Giriş Tarihi 07.06.2017)

77 Doja, a.g.e. ,s.91.

bulundular, fakat Hacı Dede Reşat Bardinin direnmesiyle amaca ulaşamadılar. Burada Hacı Dede Reşat Bardinin 20 senelik hayatını ve konuyla ilgili fikirleri uygulamaları iddiamızı desteklemektedir...

3.4 Reşat Bardhi

Reşat Bardi veya Büyükbaba Baba Hacı Dede Reşat Bardi (Arnavutça: Kryegjshi Baba Haxhi Dede Reşat Bardi, d. 4 Mart 1935 - ö. 2 Nisan 2011) Arnavut Müslüman dini lider, Dede-baba, ve dünyadaki bütün Bektaşilerin lideri (Kryegjsh). 4 Mart 1935'de Arnavutluk'un Kukës ilinin, Kukës ilçesi'nin Ujmisht kentin, Lusën semtinde doğdu. 1990'dan 2011'e kadar Dünya Bektaşilerin dini lideri idi. Onun öncekisi Ahmed Myftar Dede idin. Görevini Tiran'daki Dünya Bektaşi Merkezinde sürdürdü. 2 Nisan 2011 tarihinde ölmüştür⁷⁸. 1991 yılından 2011 yılına kadar kendisine gelen ziyaretçiler ve gönderilen özel davetiyelere baktığımızda ona gösterilen ilgi Arnavutluk'taki diğer din adamlarına gösterilmemiştir.

Reşat Bardi Görevi başlar başlamaz 2 mart 1991 yılında Hristiyan misyoneri bilinen Rahip Nene Teresa'yı* kabul etmiştir. 1992 yılında Amerika'da ziyarete bulunmuştur. 2001 yılında Papa 2. John Paul tarafından özel davetiye gönderilir ve Vatikan'da papanın özel misafiri olmuştur. 2002 yılında OSCE-ODHİR konferansına davet edilmiştir. 2003 yılında Vatikan'da düzenlenen rahip Teresa Ödül törenine özel davetlisi olmuştur ve Papa 2. John Paul tarafından karşılanmıştır . 2005 yılında Vatikan'ın genel sekreteri Tiranda özel ziyaretine gelmiştir. 2007 yılında Fransa Dış İşleri bakanıyla bir görüşmede bulunmuştur. 2009 Kanada Senatörü Noel A. Kristelanın misafiri olmuştur. Ve bunun gibi dünya genelinde bir çok siyasi ve dini liderler tarafından görüşmeler gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Türkiye devletinden özel davetiyeler esnasında Türk liderler ile bir çok görüşmeler gerçekleşmiştir, 2002 yılında Ankara'da T.C. Başbakanı Sn. Bülent Ecevit ve 2008'de Tiran'da T.C. Başbakanı sn. Recep Tayyip Erdoğan ile görüş-

78 "Hsxhi Dede Reshat Bardhi, Personalitet i Shqar i Bektashizmit" <http://telegraf.al/kulture/haxhi-dede-reshat-bardhi-personalitet-i-shqar-i-bektashizmit>

*- Rahibe Teresa (doğum adı Agnes Gonca Boyacı, Arnavutça: Anjezë Gonxhë Bojaxhiu [ˈagnes gonˈdʒa boˈjadʒju]; 26 Ağustos 1910, Üsküp – 5 Eylül 1997, Kalküta), Arnavut bir Katolik'tir. Hayırsever Misyonerler Cemaati'nin kurucusudur. Hayırsever faaliyetlerinden ötürü 1979 yılında Nobel Barış Ödülü kendisine verilmiştir. 1950 yılında Vatikan'ın izniyle Hayırsever Misyonerler Cemaati'ni kurdu. Rahibe Teresa'nın 12 kişiyle kurduğu bu cemaat dünyanın 450 noktasında 4.000 rahibenin görev aldığı bir topluluk haline geldi,

müştür.. O ki ; dünya çapında, özellikle de batı dünyasında Baba Hacı Dede Reşat Bardi'ye gösterilen ilgi hiçbir lidere gösterilmemiştir hata Arnavutluk Cumhuriyetinin başbakanlarına bu kadar ilgi gösterilmediğini söyleyebiliriz. Tabii, bu ilgi hayra alamet değildir. Ama bütün bunlara rağmen Baba Hacı Dede Reşat Bardi hayatın son nefesine kadar Bektaşilik İslam'ın bahçelerinden bir çiçeği olduğunu hep söylemiştir. Baba Hacı Dede Reşat Bardi dilinden Bektaşiliği tanıtırken hep şu cümleler ile çıkmıştır: "Müslümanlar birdir, hepimizin önderi Hazreti Muhammed'dir a.s.v."⁷⁹. Baba Hacı Dede Reşat vefatından sonra yerine geçen Hacı Baba Edmond Brahimaj aynı çizgide devam etmektedir. **Edmond Brahimaj** veya **Hacı** Baba Edmond Brahimaj (Arnavutça: Haxhi Baba Edmond Brahimaj, d. 1959 veya 1960, Avlonya) Arnavut müslüman dini lider, Dedebaba, ve dünyadaki bütün Bektaşilerin lideri (Kryegjysh). 4 Mart 1935'de Arnavutluğun Avlonya ilin, Avlonya ilçesi'nin Avlonya kentinin, Avlonya semtinde doğdu. 2011'den beri Dünya Bektaşilerin dini lideri oldu. Onun öncesiki Hacı Dedebaba Reshat Bardhi idi. Halen görevini Tiran'daki Dünya Bektashi Merkezinde sürdürüyor. Hacı Dedebaba Reshat Bardhi'nin 2 Nisan 2011 tarihinde ölmesinden beri, Hacı Baba Edmond Brahimaj dünyadaki tüm Bektaşilerin dini lideridir.

Baba Hacı Dede Reşat Bardinin izlediği tutum aslında stratejik bir tutumdu, çünkü onun zamanda Sudi Arabistan'dan daha önce eğitim için giden Arnavut gençler Arnavutluk'a dönüp selefiliği yaymaya başlamışlardı. Onların fikirlerine göre Bektaşiler İslam çizgisinden çıkmış ve Bektaşiler artık Müslüman olarak değil de "kafir" olarak görüyorlardı. Hatıralarımdan 2005 yılında Tiranda selefi fikirlerine sahip olan imamların cami sohbetlerinden bunu hep duyurduk. Seleflerin ülkenin genel siyasi durumunu ve Müslümanlar üzerinde oynanan oyunlar farkında olmadıkları için 2000 yıllarında Arnavut Müslümanlar arasında bir çok fitneye sebep. Fitnelerin en büyüğü Bektaşi tarikatının mensuplarını Müslüman saymamak idi. Bu tutum ise en çok Bektaşiliği ayrı bir din olarak göstermeye çalışan batı misyonerlerine kazandırıyor. Batı misyonerleri Arnavutluk'ta Sünni Müslümanların yüzde oranını indirmek için Bektaşiliği ayrı bir din göstermeye çalıştıklarını besbelliydi⁸⁰, lakin Suudi Arabistan'dan destek alan selefler bunun

79 Speciale 24 min ABC STORY", <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

80 Kılıç Yaşın, Gözde, "Balkanlarda Nüfus Sayımları Ve Arnavutluk'taki Din Eksenli Bölümünde", <http://www.21yhte.org/tr/arastirma/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari> merkezi/2011/05/11/6178/balkanlardaki-nufus-sayimlari-ve-arnavutluktaki-din-eksenli-bolunme . (Giriş Tarihi, 09.01.2017)

farkında değildiler. Bundan dolayı Baba Hacı Dede Reşat Bardî'nin "tüm Müslümanlar birdir" tutumu çok önemliydi. Selefiler Baba Hacı Dede Reşat Bardî'nin bu tutumunu ancak 2011 yılında Arnavutluk'ta yapılan nüfus sayımlarında anlayacaklardı ve bu tarihten sonra Bektaşiler ile ilgili fikirlerini değiştirdiler. 2011 yılında batı misyonerlerin isteğiyle Arnavutluk'ta nüfus sayımları yapıldı. 2009 sayım tablosu Müslüman oranını %79.9 göstermiştir. Tablo⁸¹:

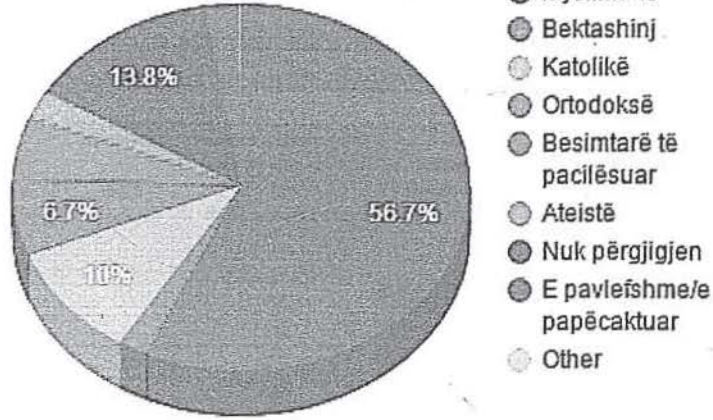
Ülke/Bölge	Müslüman nüfus 2009 Pew Raporu ^[1]	Toplam Müslüman nüfusun yüzdesi (%) 2009 Pew Raporu ^[1]	Dünyadaki Müslüman nüfusa göre yüzdesi (%) 2009 Pew Raporu ^[1]	Müslüman nüfus Diğer kaynaklar	Toplam Müslüman nüfusun yüzdesi (%) Diğer kaynaklar
 Afganistan	28,072,000	99,7	1,8		
 Arnavutluk	2,522,000	79,9	0,2		70% ^[10]
 Cezayir	34,199,000	98,0	2,2		
 Angola	190,000	1	< 0,1		
 Arjantin	784,000	1,9	0,1		
 Ermenistan	1,000	< 0,1	< 0,1		
 Aruba	-	< 0,2	< 0,1		
 Avustralya	365,000	1,7	< 0,1		
 Avusturya	353,000	4,2	< 0,1	400-500,000 ^[11]	-6,0% ^[11]
 Azerbaycan	8,765,000	50	0,2		
 Bahreyn	642,000	81,2	< 0,1		
 Bangladeş	145,312,000	89,6	9,3		

Fakat 2011 sayımlarında Müslüman nüfus oranı %79,9 iken yüzde elli civarında çıktı, Bektaşî nüfus oranı ise %20 iken %2.1 çıkmıştı.

81 https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cikelere_g%C3%B6re_M%C3%BCsl%C3%BCman_n%C3%BCfusu#cite_note-mqmpPRC-1 (Giriş Tarihi 16.06.2017)

Arnavutluk'ta 2011 nüfus sayım tablosu⁸².

Perkatesia fetare 2011

Tabloda görüldüğü gibi batı misyonerlerin beklediği sonuca varamadıkları için sayım kabul edilmedi. Baba Hacı Dede Reşat Bardiden sonra gelen Hacı Baba Edmond Brahimaj Tenkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'na yaptığı bir ziyaretinde bunu dile getirmişti. " Bizi ayrı bir din göstermeye çalıştılar, halbuki biz Müslümanız"⁸³ ifadelerini kullanmıştı. Hatta ziyaret esnasında Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmeze " bu camii inşa edildiğinde Bektaşilerin büyük katkıları olmuştu"⁸⁴ diyerek Tiranda bulunan Ethem Beyi camii tablosunu hediye etmişti. 2014 yılında düzenlenen Türk İslam Birliği konferansına katılan ve A9 televizyonuna röportaj veren Hacı Baba Edmond Brahimaj, Müslümanlar birliği konusunda ne düşündüklerine merak eden gazetecinin sorusuna şu ifadeler kullanmıştı: "Tüm dünyadaki Müslümanların birliğini istiyoruz çünkü Allah bizden bunu istiyor, biz tüm dünyaya Kur'anın ve Peygamber efendimizin sünnetini anlatmalıyız"⁸⁵ demişti. Başka bir röportajda Hacı Baba Edmond Brahimaj Bektaşiliği şu tabelayla⁸⁶ anlatmıştı;

82 "Popullsia sipas religjionit, 1923-2011", INSTAT/CENSUS 2011, <http://open.data.al/sq/lajme/lajm/lang/sq/id/670/Popullsia-sipas-religjionit-1923-2011> . (Giriş Tarihi, 09.01.2017)

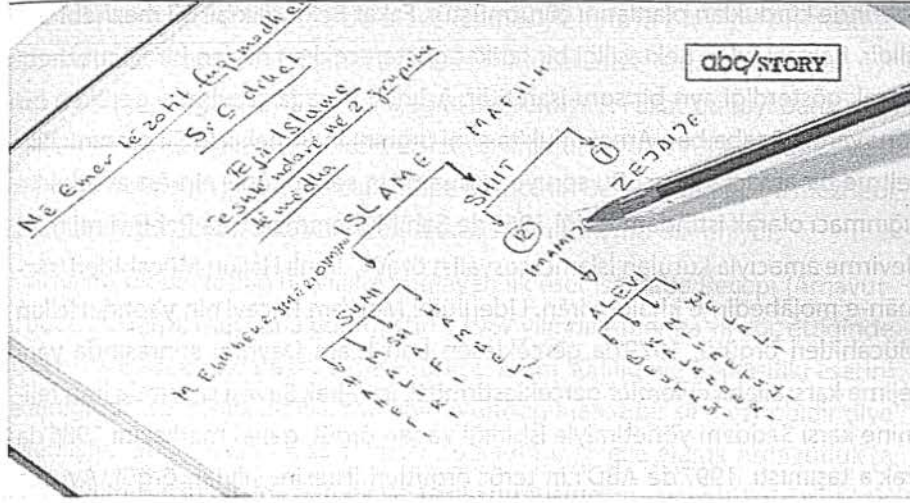
83 <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1olc> (Giriş Tarihi 15.06.2017)

84 Aynı yer, <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1olc> (Giriş Tarihi 15.06.2017)

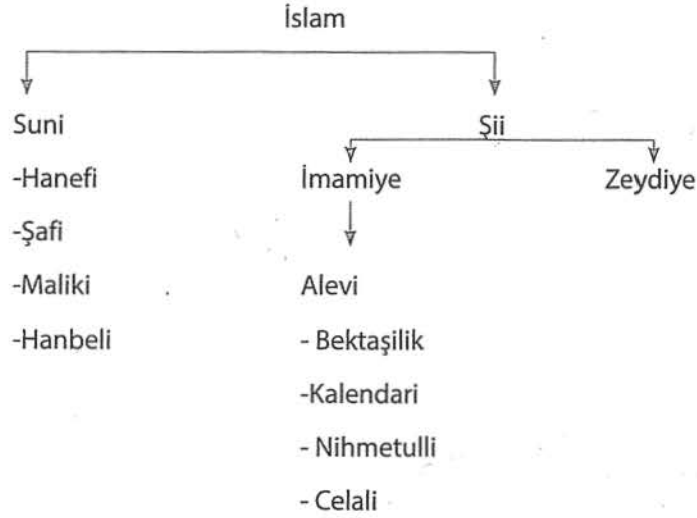
85 https://www.youtube.com/watch?v=la2KErt7j_4 (Giriş Tarihi 15.06.2017)

86 Dünya Bektaşiler lideri Hacı Baba Edmond Brahimaj düşüncelerini A9 ile paylaşıyor. [AbcnewsIntervista Albania, https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRo50](https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRo50) (Giriş Tarihi 15.06.2017)

"Öncelikle biz Peygamber Muhammed'e, Hz. Ebu Bekir'e, Hz. Ömer, ve Hz. Osman'a inanıyoruz"⁸⁷

Baba Edmond Brahimajının Bektaşiliği anlattığı tablo

87 <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi 15.06.2017)

Edmond Brahimajın Bektaşiliği anlattığı tablonun tercümesi:

Bu anlatımla Hacı Baba Edmond Brahimaj batılı misyonerlerin Bektaşilik üzerinde kurdukları planlarını çürütmüştür. Fakat Bektaşilik bir Şii mezhebi değildir. Bektaşî lideri Bektaşiliği bir tarikat gösterecekken neden bir Şii mezhebi olarak gösterdiği ayrı bir soru işaretidir. Aslında burada sorulması gereken bir soru vardır. Acaba batı Arnavutluk'ta suni oranını indirmek için Şii oranını yükseltme bir amacı mı var? Bu soruyu sormamızın sebebi ABD'nin Arnavutluk'ta sığınmacı olarak istihdam ettiği 1965'de Şah Muhammed Rıza Pehlevi rejimini devirme amacıyla kurulan İslamcı sosyalist örgüt, İranlı Halkın Mücahitleri/sāzmān-e mojāhedīn-e khalq-e irān. Liderliğini Meryem Recevi'nin yaptığı Halkın Mücahitleri örgütü, 1979'da gerçekleşen İran İslam Devrimi sonrasında yeni rejime karşı silahlı eylemler gerçekleştirmişti. İran-İrak Savaşı sırasında İran rejimine karşı Saddam yönetimiyle işbirliği yapan örgüt, genel merkezini 1986'da Irak'a taşımıştı. 1997'de ABD'nin terör örgütleri listesine alınan örgüt, Avrupa Birliği'nin terör örgütleri listesinden 2009'da çıkarılmıştı. ABD'de Halkın Mücahitleri Örgütü'nü 1997'de terör örgütleri listesine koymuş ancak 2012'de şiddeti terk ettikleri gerekçesiyle bu listeden çıkarmıştı. Saddam sonrası Irak'ta nüfuzunu artıran İran rejimi, en büyük tehdit gördüğü Halkın Mücahitlerinin Irak'taki kamplarından çıkarılması için her türlü yolu denedi. Irak yönetimine baskı yapıldı. Adı geçen örgütün kamplarına silahlı saldırılar ve askeri operasyonlar düzenlendi. Baskılardan bunalan Irak yönetimi ilk iş olarak kampların yerlerini değiştirdi. 28.12.2011'de Birleşmiş Milletler ve Irak, İran rejim muhaliflerinin kaldığı Irak'ın kuzeydoğusundaki Diyala vilayetinde bulunan Eşref kampının, Bağdat havaalanı yanındaki eski ABD askeri üssü Camp Liberty'e taşınması konusunda anlaşmıştı. 30 Ekim 2015'te Bağdat havaalanı yakınlarındaki eski Amerikan üssü Camp Liberty'de kalan örgüt üyeleri füze saldırılarına hedef oldu. Halkın Mücahitleri Örgütü eski askeri üsse 80 füze atıldığını ve 23 üyesinin öldüğünü açıkladı. Liderleri Meryem Recevi saldırıdan İran rejimini ve Irak hükümetini sorumlu tuttuğunu açıkladı. O dönemde İran rejimiyle ilişkilerini düzeltmeye çalışan ABD yönetimi, İran ve Irak hükümetleriyle papaz olmamak için Halkın Mücahitlerini bir başka ülkeye taşımayı projelendirdi. Bu çerçevede ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, kampta kalan diğer üyelerin Irak dışında güvenli bir yere taşınmasında BM'ye yardım edeceklerini söyledi. Ve 30 Ekim 2015'ten çok önce

hazırladığı, 18 Mart Pazartesi 2013'te Arnavutluk Başbakanı Sali Berişa'nın, ABD'li yetkili Barbara Leaf ve Birleşmiş Milletler'in (BM) Irak özel temsilcisi Martin Kobler ile başkent Tiran'da bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştı. Arnavutluk Başbakanı Sali Berişa, Arnavutluk'un, "Halkın Mücahitleri" örgütü üyesi İran uyruklu 210 kişiye sığınma hakkı vereceğini açıklamıştı⁸⁸. Fakat bu sayı daha sonra 3 000 kişiye çıktığını açıklandı⁸⁹. Buradan anlaşıldığı gibi Arnavutluk'ta yeni bir denge kurma peşindedir. Acaba Baba Mondinin Bektaşiliğinin bir Şii mezhebi olarak tanımlaması bu dengelerin bir etkisi var mı yok mu bilinmiyor.

Arnavutluk Bektaşiliğini Şiilikle bağlayan ilk eser ise Baba Recepti (Arnavutça: Baba Rexhepi) meydana getirmiştir⁹⁰. 1967 yılında Amerika'ya göç ettiğinde Misticizma İslame dhe Bektaşizma (Türkçe: İslam süfliliği ve Bektaşilik) eserini ele aldığı Bektaşilik bir İslam'ın kolu bulunduğu fakat bir şii mezhebidir diye söylemiştir. 2000 yıllardan sonra İran bu kitabı merkeze alarak Arnavutluk'ta Şiiliği yayılmak için bir çok dernek ve vakıf kurmuştur⁹¹.

Unutulmaması bir diğer gerçek ise, Arnavutluk Bektaşiliğinin bir İslam Tarikatı sayılmasıyla ilgili Türkiye'nin büyük payı vardır. Son zamanlarda Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Arnavutluk'taki Bektaşilerle özel olarak ilgilenmektedir.⁹² Anlaşıldığı gibi Arnavutluk'taki Bektaşilerin resmi görüşüne göre Bektaşilik İslam'ın bir tarikatıdır.

3.5 Gayri resmi görüşler

Gayri resmi görüşler ise Bektaşiliği Arnavutların örf ve adetlerine has bir din haline gelmiştir.⁹³ Bektaşi tarikatına mensup olan bir çok Arnavut asıllı vatandaşıyla görüşmeler yaparak onlara sorduğum sorular arasında Bektaşilik nedir sorusuydu. Aldığım cevaplardan yüzde 90 Bektaşilik dinimizdir cevabı olmuştu. İşin bir acayip boyutu ise 28 Nisan 2017 tarihinde seçilen Arnavutluk Cumhuriyetinin yeni cumhurbaşkanı sn. İilir Metanın biyografisinde dini kimliği Bektaşi

88 Çelik Dönmez, Ömer, "Uygurlar ve İranlı muhalifler Arnavutluk'u mesken tuttu" <http://www.kafkassam.com/uygurlar-ve-iranli-muhalifler-arnavutluku-mesken-tuttu.html> (Giriş Tarihi: 16.05.2017)

89 <http://www.mynet.com/haber/dunya/john-kerryden-arnavutluk-hukumetine-tesekkur-2313838-1> (Giriş Tarihi 16.05.2017)

90 Doja, a.g.e. ,s.102

91 Doja, a.g.e. ,s.103

92 <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1oIc> (Giriş Tarihi: 16.05.2017)

93 <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s> (Giriş Tarihi: 16.05.2017)

konmasıdır⁹⁴. Eski Bektaşiler zikre, ilime, öğretime ve kültüre önem verirken bugünkü Bektaşiler ise ne ilimle ne kültürle ne de öğretime bir bağlantısı kalmıştır. Yani tabiri caiz ise cahillikle boğulmuş bir inanç anlayışı haline gelmiştir. İbadet konusu da neredeyse yoksundurlar, her sene ağustos ayında Berat şehrinde bulunan Tomor dağında baba Abaz Ali türbesi⁹⁵ ziyaretini gerçekleştiriyorlar. Bazı görüşlere göre tekkenin temeli 15. Yy. Mustafa Tusiu ve Hacı Baba Horasanî tarafından atılmıştır.⁹⁶ Tekke bina halinde ise Baba Ali Tomori adını alarak 1908 yılında başlayıp 1914 yılında inşası tamamlanmıştır. Baba Ali Tomorinin asıl simi Ali Abaz Skëndi (1893-1948), Arnavutluk'ta Bektaşiliğin en önemli tarihçilerden biri olarak tanınmaktadır. Yaşadığı dönemde Osmanlının son günleri olması sebebiyle daha çok bir Arnavut vatan severi olarak tanıtılıyor, öğrenimin bir kısmını Mısırdan aldığını ve orada iken tanıştığı vatan severlerden eğitim aldığını, orada aldığı eğitiminden sonra Arnavutluk'a dönüp Bektaşilikten çok vatana hizmet etmiş ve 1948 yılında görüşlerinden dolayı komünistler tarafından yargılanarak öldürülmüştür.⁹⁷ Bazı görüşlere göre Abaz Ali küçük kardeşiyle Arabistan'dan Arnavutluk Berat şehrine yerleşip daha sonra şehir hayatından vaz geçerek Tomor dağına çıkmıştır. Baz Alinin Tomor dağına çıkmasıyla bölgede yaşayan kabileleri koruma altında almıştır. Ve bugüne kadar Abaz Alinin ruhu her yılın 25 Ağustosunda Tomor dağına gelip ve bölgedekileri her türlü zorluklardan kurtarıyor. Bu inancı taşıyan Bektaşi mensupları 20-25 Ağustos ayında 200 binden fazla ziyaretçi gelip ve 10 bine yakın kurban kesiyorlar. Ziyaretçiler sadece yerlilerden değil tüm dünyadan oluşmaktadırlar.⁹⁸ Kaynaklara indiğimiz zaman konuyla ilgili bir çok karışıklıkla karşı karşıya kalıyoruz. Yani kaynaklar bir birini ile çelişmektedir. Bu görüşler ne kadar gayri resmi ise de bir noktada resmi görüşle buluşmaktadır. Bu görüşleri taşıyan eserlerin Bektaşi Dünya Merkezi tarafından bastırılması gayri resmi görüşlerin resmileştirmiştir. Bizim de yararlandığımız "Nevruz Xh. Shehu tarafından yazılmış ve 2008 yılında Bektaşi Dünya Merkezi Tarafından "Arnavutluk'taki Bektaşiler, Bektaşiliğin Hikmeti"

94 <http://balkanweb.com/site/nga-freshh-tek-presidenca-e-republikes-karriera-politike-e-ilir-metes/> (Giriş Tarihi: 16.05.2017)

95 <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s> (Giriş Tarihi 15.06.2017)

96 https://sq.wikipedia.org/wiki/Abaz_Aliu#Teqeja_e_Kulmakut (Giriş Tarihi 15.06.2017)

97 https://sq.wikipedia.org/wiki/Baba_Ali_Tomori (Giriş Tarihi 15.06.2017)

98 <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s>,
https://sq.wikipedia.org/wiki/Abaz_Aliu#Teqeja_e_Kulmakut,
https://sq.wikipedia.org/wiki/Baba_Ali_Tomori, (Giriş Tarihi 15.06.2017)

(Arnavutça: Bektashinjte e Shqiperise, Urtesia Bektashiane) isimli kitabı bunu söylemektedir. Kitabın içeriğini incelediğimizde ortaya çıkan sonuç Bektaşilikle bağdaşmayan bir sonuçtur. Kitabın girişinde yazar Tomor dağına çıkarken bir arsa kenarında gördüğü bir kız ve erkek ilişkisinden başlıyor, çiftin yol kenarında yolculara aldırmandan erotizm anlarını anlatıyor.⁹⁹ Daha sonra yazar Tomorda yapılan ibadetlerden bahsederken şunları söylüyor: "Kurban kanıyla bir domuz dışının kan ile boyanması, yerine bir taş kanla boyanır ve şans (hayır ve iyilik) getirmesi için yanında alınır, arabada ya da evde tutulur. Tomor her şeyi dinleyip Tanrıya ilettiğini inanıldığı için ziyaretçiler kendi arzularını dile getiriyorlar. Bektaşilik liberal bir din olduğu için 20-25 ağustos gecelerinde kurban etti pişirilirdi rakıyla eşlik edilir".¹⁰⁰ Fakat bütün bunlar "Bektaşilikle bir alakası yok", bu anlayış milattan önce bölgede yaşayan Arnavut halkına ait olan bir inanç anlayışıdır. Yazarın İslam'la bir bağlantısı olmadığını eserde anlaşıyor, çünkü bir çok yerinde İslam'a aykırı olan bir çok şeyden bahsediyor: "Baba Ali Tomori dinden çok vatana hizmet etti, hatta ona göre vatan Tanrının ta kendisidir"¹⁰¹. Yazar bunları yazarken Arnavut milliyetçiliğinden etkilendiğini belidir, çünkü o milliyetçiliği ön planda tutmaya çalışılmaktadır. Şöyle ki: "İslam 18 mezhepten ayrılmaktadır, fakat sadece Bektaşilik ilerici, medeni ve liberal bir din modeli olabilirdi"¹⁰² diyen yazar Bektaşiliği bir din olarak tanımlamaya çalışılmaktadır. Bu görüşleri içeren kitap Bektaşî Dünya Merkezi tarafından nasıl basıldığını pek anlaşılmamaktadır. Ama kanaatimizce bunun gibi eserlerin Bektaşî resmi kurumlar tarafından basılması bu görüşlere destek vermesi demektir. Bu Arnavutluk'ta ki Bektaşiliğin ayrı bir din olarak sayılması için atılmış bir adım olduğu fikir alımına getirmektedir. Kitabın bir çok yerinde Bektaşilik Avrupa ve Batı medeniyeti ile özdeşleşen¹⁰³ bir din olduğu, Türkleri barbar¹⁰⁴ olarak tanımladığı ve Baba Ali Tomorinin¹⁰⁵ bir Bektaşî reformcusu olduğuna dair fikirler vermektedir. Bütün bu fikirler Arnavutluk'ta Osmanlıdan sonra batı misyonerlikler tarafından desteklenen fikirlerdir. Yazarın misyonerlerle bir bağlantısı olmayabilir ama söz konusu olan kitapta onların emeğine yağ sürdüğüne dair bir kanat oluşturmaktadır.

99 Xh. Shehu, Nevruz, a.g.e., s.8.

100 Xh. Shehu, a.g.e. s.20-23

101 Xh. Shehu, a.g.e. s.62

102 Xh. Shehu, a.g.e. s.63

103 Xh. Shehu, a.g.e. s.85

104 Xh. Shehu, a.g.e. s.65

105 Xh. Shehu, a.g.e. s.85

Son yıllarda dikkatimizi çeken bir diğer husus ise Nisan 2017¹⁰⁶ yılında yeni cumhurbaşkanını seçen Arnavutluk yeni cumhurbaşkanı İllir Metanın CV'si medyada yayınlanırken dini-inanç kısmında Bektaşî yazılmasıydı. Bu olay karşısında ne Müslümanlar ne de Dünya Bektaşî Merkezinden bir tepki gelmiştir¹⁰⁷.

shtator 2009 – shtator 2010	
Paraardhësi:	Genç Pollo (Zv Kryeministër), Lutzim Basha (Ministër i Jashtëm)
Zv Kryeministër dhe Ministër i Ekonomisë, Tregtisë dhe Energjitikës	
shtator 2010 – janar 2011	
Paraardhësi:	Dritan Prifti (Ministër i Ekonomisë, Tregtisë dhe Energjitikës)
Pasardhësi:	Edmond Haxhinasto (Zv Kryeministër), Nasip Naço (Ministër i Ekonomisë, Tregtisë dhe Energjitikës)
Të dhënat personale	
Lindi më:	24 mars 1969
Lindi në:	Çorovodë
Kombësia:	Shqiptar
Profesioni:	Politikan
Partia politike:	Lëvizja Socialiste për Integrim
Fëmijë	Bora Meta, Besar Meta, Era Meta
Foja:	Bektaşî dini: Bektaşî

(e.f/BalkanWeb)

Arnavutluk Cumhurbaşkanını seçilen İllir Meta CV'sinin son kısmı.

Yukarıdaki görüldüğü gibi Arnavutluk yeni Cumhurbaşkanı seçilen İllir Meta CV'sinde dini Bektaşî olarak yazılmaktadır¹⁰⁸.

Bize göre bu durumun iki nedeni vardır. Birincisi; Batı siyaseti Müslümanlar üzerinde oynadığı baskı politikalarının etkisinden dolayı yeni cumhurbaşkanının

106 <http://balkanweb.com/site/live-ndiqni-seancen-e-kuvendit-ku-pritet-votimi-i-illir-metes-president-i-republikes-ja-cfare-po-ndodh/> (Giriş Tarihi 29.04.2017)

107 <http://balkanweb.com/site/wp-content/uploads/2017/04/metaaa-1.jpg> (Giriş Tarihi 30.04.2017)

108 <http://balkanweb.com/site/wp-content/uploads/2017/04/metaaa-1.jpg> (Giriş Tarihi 30.04.2017)

CV'sinde dini Bektaşî olarak tanıtılmıştır. İkincisi ise Komünizmden sonra siyaset dışında kalan Arnavut Müslümanlara bir motivasyon verilmemesidir. Fakat birinci ikincisinden daha etkin olduğunu düşünüyoruz. Her halükarda bu bir siyasi olayı olarak görülürse de Arnavutluk Bektaşîliği Arnavutluk'un 4. Resmi din çalışmalarına bir adım daha yaklaşmıştır. Birkaç sene sonra birileri çıkıp da bu olayı delil göstererek Bektaşîliğin İslam'dan ayrı bir din olarak tanıtılabilir.

Sonuç olarak: Arnavut Bektaşîliği dini ibadetlerini şii mezhebine göre yapılmaktadır. Bektaşî inancına göre tek kurtuluş yolu Hz. Alinin ve Hacı Veli Bektaşî'nin yoludur. İbadet anlayışı ise orucu bir ay yemek içmekten alı konulması değil insanların kötü alışkanlıklardan vaz geçmesidir, yani kalp temizliğine işaret ediyorlar. Hac ibadeti ise Mekke'ye bedenen ziyaret olarak görmüyorlar. Bektaşîlerin inandığı hac ibadeti insanın kalpten ruha yapılması gereken bir seyahattir¹⁰⁹. İslamın temel ibadetleri konusunda geleneksel Bektaşîlik Hanefî Mezhebine göre amel ediyordu. Evliya Çelebi Osmanlı döneminde yaygın olan Bektaşî dergâhları ile ilgili bilgileri bunu doğrulamaktadır. Bektaşîlik sonraki dönemlerde asliyetinden uzaklaştırmaya başlamıştır.

Alber Dojanın da ifade ettiği¹¹⁰ gibi Arnavutluk Bektaşîleri ülke genelinde Suni anlayışın daha baskın olmasından dolayı kendi inanç ve ibadet anlayışını yayamamışlardır. Bundan dolayı Arnavutluk'taki Bektaşîlik kendi içerisinde kapanıp belirsiz duruma düşmüştür. Yani resmi olarak bir İslam tarikatı olarak kabul görülürse de kesin bir çizgi takip etmemektedirler. 1926 yılından bu yana Arnavutluk'ta bulunan Dünya Bektaşî Merkezinin Bektaşîliği bir İslam tarikatı olarak tanıtılması tarihsel gerçekliğe daha uygundur.

Sonuç

Arnavutluk Bektaşîliğinin konusunda Bektaşî Babalardan temsil edilen görüş, diğeri batılı misyonerlerin ve Arnavut milliyetçi yazarların desteklediği gayri resmi görüştür. Gayri remi görüşü destekleyenlerin eserleri Bektaşî Dünya Merkezi tarafından basılmaktadır. Nevruz, Xh. Shehi örneğinde olduğu gibi. Gayri resmi görüşlerin içerdiği fikirler asıl Bektaşîlikle bir alakasının olmadığı açıktır. Fakat Bektaşî Dünya Merkezi tarafından destek almaları bu fikirleri meşrulaştırmaktadır. Bu konuda doğru ve bilimsel bilgi üretebilmek için konferans ve

109 Doja, a.g.e., s.93

110 Doja, a.g.e., s.93

seminerlere ihtiyaç vardır. Konuyla ilgili seminerlerin düzenlenmesi önemlidir. Resmi görüşleriyle gayri resmi görüşlerin yüzleşmesi şarttır. Arnavut Bektaşilerinin bu sorunu çözme gibi bir derdleri yoktur. Onun için bunu yapabilirse ancak Türkiye yapabilir. Bektaşiliğin İslam'ın bir tarikatı gerçeğinin ortaya konulmasında Türkiye'nin büyük görevi düşmektedir. Arnavutluk'ta son 20 yılda düzenlenen seminer ve konferansların tamamı dinler arası diyalog tipindedir. Halbuki bizim diğer dinler ile bir sıkıntımız yok, "onların dini onlarındır, bizim dinimiz bizimdir"¹¹¹. Bu değişmeyen bir kuraldır, fakat Müslümanlar arasında yani Müslüman olan Bektaşiler ile diğer Müslümanlar arasında diyaloga ihtiyacına vardır.

111 109. Kafirun,5.

Kaynakça

Kitaplar

Afmetaj, Luan, " Arnavutluk Bektaşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi Ve Günümüzdeki Durumu", yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2009.

Gabriel, Romeran,Tepedelenli Ali Paşa,çev. Aksüt, Ali Kemali, İkbâl Kitabevi, İstanbul 1939, s. 151..

Bilge, Mustafa,"Arnavutluk", DİA., İstanbul, 1991. III/ 383.

Beydilli ,Kemal TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 40; sayfa: 478.

Çelebi ,Evliya, Seyahat-name, II,

Doja, Albert, *Bektashizmi ne Shqiperi: Histori Politike Njr Lrvizjr Frtare*, Albania Insitute for International Studies, Tiran, 2008.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1996.

Fraşeri, Naim, Vepra I, s. 172-173

İzeti, Metin, "Naim Bey Fraşeri'nin Bektaşiliği Ve Düşüncesi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi.

I. Uluslar arası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri, Ankara 1998.

Kaleshi, Hasan, *Legjendat Shqiptare per Sari Salltekun*, Perparimi, 1/1967, Priştine,

Klel, Machiel,"Arnavutluk", DİA., Sarı Saltuk , cilt: 36, sayfa: 147-150, yıl: 2009 Kur'an, 109 süresi.

Uysal, Mehmet - Uyar, Ayşe Yasemin, " Tepeleneli Ali Paşa Biyografileri Üzerine" Tarih Okulu Dergisi (TOD), Aralık 2013 , Sayı XVI, s. 371-396 .

Sarı Saltuk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yüce ,Kemal, *Saltuk-name'de Tarihi, Dinî ve Efsanevi*

Şükrü Haluk Akalın, Saltuk-name I.

Xh. Shehu, Nevruz, *Bektashinjte e Shqiperise, Urtesia Bektashiane*, Qendra Boterore e Bektashizmit, Tiranı 2008.

Makaleler

Çelikdönmez, Ömer, "Uygurlar ve İranlı muhalifler Arnavutluk'u mesken tuttu"

Doja, Albert, "The politics of religion in the reconstruction of identities: the Albanian situation," Critique of Anthropology 20, 2000

Website

Cumhuriyet Tarihi Sürecinde Bektâşi Kültüründe Dede Baba'lar (Ülkemizde Ve Dünyada), <http://www.cemvakfi.org.tr/makale-deneyimler/cumhuriyet-tarihi-surecinde-bektasi-kulturunde-dedebaba%E2%80%99lar-ulkemizde-ve-dunyada/> (giriş tarihi 08.01.2017)

Geçmiş'den Günümüze Arnavutluk Tarihi, <http://albanian4ever.blogcu.com/gecmis-den-gunumuze-arnavutluk-tarihi/959654> . (Giriş Tarihi 08.01.2017)

<http://www.kafkassam.com/uygurlar-ve-iranli-muhafifler-arnavutluku-mesken-tuttu.html> (Giriş Tarihi. 16.05.2017)

<http://www.mynet.com/haber/dunya/john-kerryden-arnavutluk-hukumetine-tesekkur-2313838-1> (Giriş Tarihi 16.05.2017)

<http://balkanweb.com/site/nga-fressh-tek-presidenca-e-republikes-karriera-politike-e-ilir-metes/>

https://sq.wikipedia.org/wiki/Abaz_Aliu#Teqeja_e_Kulmakut Giriş Tarihi 07.06.2017)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Ckelere_g%C3%B6re_M%C3%BCsl%C3%BCman_n%C3%BCfusu#cite_note-mgmpPRC-1 (Giriş Tarihi 30.05.2017)

https://sq.wikipedia.org/wiki/Baba_Ali_Tomori (Giriş Tarihi 25.04.2017)

https://sq.wikipedia.org/wiki/Abaz_Aliu#Teqeja_e_Kulmakut, (Giriş Tarihi 25.04.2017)

https://sq.wikipedia.org/wiki/Baba_Ali_Tomori, (Giriş Tarihi 25.04.2017)

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c40/c400280.pdf> (Giriş Tarihi 05.06.2017)

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Menkibeler/Osmanli-Hikayeleri/De-tay/ISKENDER-BEY-KIMDIR/498> ((Giriş Tarihi 25.04.2017)

<http://telegraf.al/kulture/haxhi-dede-reshat-bardhi-personalitet-i-shqar-i-bektashizmit>

<http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3545> (Giriş Tarihi 25.04.2017)

<http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=11556> (Giriş Tarihi 25.04.2017)

<http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=9771> (Giriş Tarihi: 05.06.2017)

<http://ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=9771> (Giriş Tarihi: 05.06.2017)

<http://tepedelenialipasa.kimdirkimdir.com>, (Giriş Tarihi 06.06.2017)

<http://www.tarihbilinci.com/konular/mehmed-pasa-darendeli.14003/> (Giriş Tarihi, 30.05.2017)

Kaya, Ali, "Sarı Saltık Kimdir" <http://alikaya.org/2016/04/16/sari-saltik-kimdir/> (Giriş Tarihi: 16.05.2017)

Kılıç, Çetin, "Hilafet Nedir ? Halifelik Neden Kaldırıldı" , <http://www.nurnet.org/hilafet-nedir-halifelik-neden-kaldirildi/> (Giriş Tarihi 08.01.2017)

Kılıç Yaşın, Gözde, "Balkanlarda Nüfus Sayımları Ve Arnavutluk'taki Din Eksenli Bölümünde", <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/2011/05/11/6178/balkanlardaki-nufus-sayimlari-ve-arnavutluktaki-din-eksenli-bolunme> . (Giriş Tarihi, 09.01.2017)

"Popullsia sipas religjionit", 1923-2011", INSTAT/CENSUS 2011, <http://open.data.al/sq/lajme/lajm/lang/sq/id/670/Popullsia-sipas-religjionit-1923-2011> . (Giriş Tarihi, 09.01.2017)

Ülkeler Coğrafyası ile ilgili bilgiler"Coğrafya hakkında Arnavutluk-Arnavutluk'un nüfusu-yüzölçümü-tarihi-anayasası-tarihi" <http://www.nuveforum.net/1266-cografya/42115-arnavutluk-arnavutluk-nufusu-yuzolcumu-tarihi-anayasasi-ulkeler-cografyasi/> (Giriş Tarihi, 08.01.2017)

<http://iskenderbey.kimdirkimdir.com/> (Giriş Tarihi 16.06.2017)

Videolar

- <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1olc> (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- https://www.youtube.com/watch?v=la2KErt7j_4 (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1olc> (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s> (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=8JZblpw1olc> (Giriş Tarihi 08.01.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s> Giriş Tarihi 07.06.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi 07.06.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s>, (Giriş Tarihi 25.04.2017)
- <https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0> (Giriş Tarihi 01.01.2017)
- Dünya Bektaşiler lideri Hacı Baba Edmond Brahimaj düşüncelerini A9 ile paylaşıyor.AbcnewsIntervistaAlbania,<https://www.youtube.com/watch?v=hU6R3SvRoS0>
- <https://www.youtube.com/watch?v=dXmb6k61w6s>, (Giriş Tarihi 25.04.2017)